

अध्याय - एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

बहुजातीय, बहुधार्मिक र बहुभाषिक मुलुक नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न पहिचान भएका र कानूनी मान्यता प्राप्त आदिवासी/जनजातिमध्ये गुरुङ पनि एक हो । गुरुङ आफ्नै किसिमको संस्कृति, धर्म, भाषा भएको जनजाति हो । गुरुङको जातीय परिचयका सम्बन्धमा विद्वानहरूका बीचमा मतभेद रहेको पाइन्छ । यसरी धारणा व्यक्त गर्ने केही विद्वानका अनुसार गुरुङ आर्यन हुन्, यिनीहरू भारतबाट आएका हुन् । गुरुङहरू हिन्दू थिए र पछि घले राजाका पालामा बौद्धमार्गी भएका हुन् । यिनै घले राजाले अजुर्वेद दिई बौद्ध सम्प्रदाय बनाएका थिए (गुरुङ, २०४१) ।

अर्का थरीले गुरुङहरू प्राचीन समयमा उत्तर (तिब्बत) तिरबाट नेपाल सरेको मान्छन् । प्राचीन समयमा तिब्बतबाट भारततिर बसाइँ सरेको हुण वंशको एक हाँगाका सन्तान नै नेपालका गुरुङ जाति भएको अनुमान गरिन्छ । गुरुङ जातिको वंशावलीमा भने उनीहरूका पुर्खा कन्नौजबाट नेपाल पसेको उल्लेख छ । आखिर जे भए पनि गुरुङहरू प्राचीन समयदेखि नै नेपालमा बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ । नेपाल एकीकरणका क्रममा भएको लडाइँमा पनि गुरुङहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए । गुरुङ जाति खास गरी पश्चिम नेपालका स्थायी बासिन्दा हुन् । यिनीहरूको पुरानो बसोबासस्थल बूढीगण्डकीभन्दा पश्चिम र कालीगण्डकीभन्दा पूर्व-दक्षिणमा हिमालय र उत्तरको गण्डकी क्षेत्र मानिन्छ । हाल आएर गुरुङहरू नेपालको सबै क्षेत्रमा फैलीसकेका छन् । (गुरुङ, २०४१)

मध्यपहाडी भेगको उच्च भू-भागदेखि तल्लो समथर भू-भागसम्म रहेका गुरुङहरूले भौगोलिक अवस्थिति अनुसारका बालीहरू लगाउँछन् । परम्परादेखि कृषि नै गुरुङहरूको जीविकोपार्जनको मूल आधार हो । प्रायः पहाडी भू-भागमा लगाइने सबै प्रकारका कृषि बालीहरू गुरुङहरूले पनि लगाउँछन् । कृषि कर्म गर्दा गुरुङ समुदायमा पर्म र हुरी प्रथाबाट कार्य गरिन्छ । जसमा गाउँका सबै मिलेर पालैपालो सबैकोमा मौसम अनुसारका कृषि कार्य गरिन्छ । गुरुङ

समुदायको आर्थिक जीवन सञ्चालनमा कृषिको अहम भूमिका रहेको छ । गुरुङ समुदायमा व्यवस्थित नभए पनि परम्परागतरूपमा पशुपालनबाट आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन गरिएको गरेको पाइन्छ । प्रत्येकका घरमा धेरथोर पशु/चौपाया रहेकै हुन्छन् । यसका साथै मूल बस्तीका उच्च पहाडी भू-भागमा ठूलो संख्यामा भेडाबाखा पाली विभिन्न खर्कहरूमा राखिन्छ । जसलाई भेडीगोठ पनि भनिन्छ । गाईभैसीलाई मौसमअनुसार उच्च पहाडी क्षेत्रका खर्कमा लगिन्छ, र निश्चित समयपश्चात् हिउँदमा तल्लो क्षेत्रमा बसाइँसराइ गर्ने र वर्षादमा उच्च खर्कमा लग्ने गरिन्छ । यसरी पालिने पशुको बेचबिखानबाट आर्थिक उपार्जन मात्र भएको छैन, ऊनको प्रयोगबाट हुनसक्ने फाइदा र कृषिका लागि मल पनि प्राप्त हुने गरेको छ । विशेष गरी उपल्लो पहाडी भेगमा रहेका गुरुङहरूले पशुपालनलाई एक महत्वपूर्ण पेशाका रूपमा लिएका छन्, भने तल्लो भागका गुरुङहरू रोजगार, विदेश जाने तथा कृषिमा लागेको देखिन्छ (गुरुङ, २०५७) ।

मनोरञ्जनका रूपमा यस समुदायमा परम्परादेखि नै रोधी बस्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यो प्रचलनले दुई अर्थबाट महत्व राख्दछ । एउटा गाउँ, टोलका केटाकेटीहरू बेलुका रोधी घरमा भेला भई नाचगान गर्ने, थकाइ मार्ने, परम्परागत नाचगानलाई निरन्तरता दिनेजस्ता कार्य गरी संस्कृतिको विकासमा टेवा पुऱ्याइरहेका छन्, भने अर्कोतर्फ यो भेटले भोलिको कसको काम गर्ने ? पर्म कसकोमा जाने ? क-कसकोमा काम अधुरो र गरिहाल्नु पर्ने प्रकृतिका छन् भन्ने विषयमा छलफल गरी निर्णय लिन पनि यो जमघट महत्वपूर्ण हुने गरेको छ । चाडपर्वको कुरा गर्नु पर्दा गुरुङहरूले दसैं पर्व मनाउँदै आएकोमा पछिल्लो समय दसैंको टीका बहिष्कारका नाराहरू सुनिने गरेका छन् । यद्यपि अधिकांश ठाउँमा दसैं पर्व मनाइन्छ । यसैगरी गुरुङ पात्रो अनुसार नयाँ वर्षको आगमनका साथै ल्होसार पर्व धुमधामले मनाइन्छ । गुरुङहरूमा परम्परादेखि रहेको सोरठी नाचले गुरुङ समुदायको संस्कृतिको पहिचान झल्काउँछ । तर, यो लोप हुने अवस्थामा छ । यो नाच विशेषतः दसैंदेखि तिहारसम्म नाचिन्छ । यसैगरी घाटु नाच जुन श्रीपञ्चमीदेखि वैशाख पूर्णिमासम्म नाचिन्छ । यसले पनि गुरुङ संस्कृतिको परिचय दिन्छ । (विकीपेडिया)

१.२ समस्याको कथन

समाजको विकासक्रमसँगै यसमा उत्पन्न सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, मनोवैज्ञानिक, जनसाङ्ख्यिक, वातावरणीय लगायतका अनेकौँ समस्याका बारेमा अध्ययन गर्न र सामाजिक परिवर्तनपछिको अवस्थाको अध्ययन गर्नका लागि सामाजिक विषयको विकास भएको मानिन्छ । समाजमा रहेर अध्ययन अनुसन्धान र अवलोकनबाट समाजको स्वरूप, समाज विकासको स्तर, सामाजिक बनोट, आन्तरिक विविधता र जटिलता बाह्य प्रभावमा निर्भर रहन्छ । भौगोलिक विविधताले विकासको गतिलाई अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छ । अझ पिछडिएका महिला जनजाति तथा सामाजिक समूहको राजनीति, अर्थतन्त्र, सामाजिक व्यवहारमा पहुँच रहन नसकेको वर्तमान अवस्थामा सामाजिक समानतालाई प्रतिस्थापन गराउन यस्ता अध्ययनको औचित्य रहन्छ ।

नेपाल विविधताले भरिपूर्ण विकासोन्मुख राष्ट्र हो । यहाँ कथित माथिल्लो जातिका तुलनामा जनजाति भनिने नेवार, लिम्बु, गुरुङ आदिको जीवन अशिक्षा, संस्कृति आदिले गाँजेको देखिन्छ । परम्परागत कालमा नेपाली समाजमा विस्तृत पारिवारिक संरचना थियो । जहाँ परिवारका सबै सदस्यहरू एकै ठाउँमा धेरै पुस्तादेखि सँगै बस्दै आएका हुन्थे, जसले गर्दा त्यस परिवारको आर्थिक अवस्था समेत मजबुत हुने गर्दथ्यो र सामाजिक हैसियत राम्रो हुने गर्दथ्यो । परिवार जातिभित्रको समूह हुने गर्दथ्यो । त्यस परिवारका सदस्यहरूले अर्को जातका व्यक्तिसँग विवाह गर्न पाउँदैनथे । आफ्नो जातिभित्रको त हुनुपर्ने तर त्यही रक्त सम्बन्ध भएको हुनु नहुने अवस्था थियो । त्यसैगरी छरछिमेकमा रहेका अन्य जातिको सम्पर्क र शैक्षिक विकासको कारणले स्वतन्त्र, मौलिक अनुभूति हुन थाल्यो, जसले गर्दा समाजवादी मूल्य र मान्यताका संस्था खोलिन थाले । यसरी आधुनिक विचारको विकास हुन थाल्यो । सामाजिक, साँस्कृतिक परिवर्तनसँगै आर्थिक अवस्थामा पनि परिवर्तन आउने नै यो । समय फेरिएसँगै मानिसहरूको जीवनशैली फेरिएको छ । लवाइ/खवाइ र रहनसहनमा पनि परिवर्तन आएको छ । जसको प्रभाव जीविकोपार्जनको शैलीमा पनि पर्ने नै भयो ।

हालसम्म हेर्दा गुरुङ जातिका बारेमा केही अध्ययनहरू भएका छन् । विशेष गरी गुरुङको इतिहास के हो ? संस्कृति कस्तो छ ? भन्ने बारेमा अध्ययन भएको छ । यी मध्ये कुनै ठाउँ विशेषका गुरुङहरूको अध्ययन पनि छन् । खासगरी गुरुङहरूको जीविका कसरी चलिरहेको छ । पहिलेजस्तै परम्परागत ढंगले जीविका चलेको छ कि तरिका फेरिइसक्यो । फेरिएको भए के कस्तो परिवर्तन आयो भन्ने विषयमा खोजविन गर्नु आवश्यक छ । विश्वव्यापीकरण र

आधुनिकताको प्रभावले समाजमा निकै ठूलो प्रभाव परिसकेको छ । जीविकोपार्जनका तरिकाहरु फेरिएका छन् । यस अध्ययनको आधार क्षेत्र धादिङको मैदीमा पनि त्यसको प्रस्ट उदाहरण देख्न सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्र छनोटका क्रममा त्यहाँको स्थलगत अध्ययन र अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजालाई आधार मानेर भन्नुपर्दा मैदीका गुरुङहरुको जीविकोपार्जनको शैलीमा निकै परिवर्तन आइसकेको रहेछ । पहिले परम्परागत खेतीपाती र पशुपालनबाट जीविका चलाइरहेका गुरुङहरु आजभोलि त्यतिमामात्रै निर्भर रहेनछन् । अझ परम्परागत कृषि पेसा त निकै छायामा परिसकेको रहेछ । जीविकोपार्जनको तरिका फेरिएको देखेपछि यो अध्ययनमा त्यसका कारणहरु पहिल्याउन कोशिश गरिएको छ । अध्ययन मुलतः गुरुङहरुको जीविकोपार्जन कसरी चलिरहेको छ ? जीविकोपार्जनको शैलीमा के कस्तो परिवर्तन आयो ? जीविकोपार्जनको शैलीमा परिवर्तन आउनुका कारणहरु के-के हुन् ? भन्ने विषयलाई समस्या र मूल प्रश्नका रूपमा लिई त्यसैको आधारमा खोज/अनुसन्धान गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

पछिल्लो समय जीविकोपार्जनका लागि नयाँ-नयाँ तरिकाहरु खोजिन थालेका छन् । जुनकुरा हामीले सामान्य तवरले हेर्दा पनि देख्न सक्छौं । पुराना केही पेसाहरु संकटमा परिसकेका छन् भने, केहीले परिष्कृत हुँदै निरन्तरता पाएका छन् । अन्य जातजाति र सम्प्रदाय जस्तै गुरुङहरुको पेसा, व्यवसायमा पनि परिवर्तन आएको छ । अध्ययन क्षेत्र धादिङको मैदीमा पुग्दा त्यहाँका गुरुङहरुको परम्परागत पेसामा निकै परिवर्तन आइसकेको देख्न सकिन्छ । पहिले परम्परा खेतीपाती र पशुपालनमा निर्भर गुरुङहरु अहिले रेमिट्यान्समा निर्भर हुन थालिसकेका छन् । खासगरी ब्रिटिश आर्मीमा गुरुङहरुको प्रवेशका कारण समाजमा निकै परिवर्तन आइसकेको देख्न सकिन्छ । सामान्य आँखाले देखेको भरमा यसलाई बुझ्नुभन्दा विस्तृत अध्ययनबाट परिवर्तनका कारणहरु खोजिने हो भने यसले समस्याको पहिचान र त्यसको दिगो समाधानमा सघाउने छ । यही नै हो यस शोधको मुख्य उद्देश्य । यसका विशिष्ट उद्देश्यहरु निम्नानुसार छन् ।

१. धादिङको मैदीका गुरुङहरुको जीविकोपार्जनको अवस्थाबारे जान्नु ।

२. जीविकोपार्जनको शैलीमा आएको परिवर्तन र त्यसका कारणहरु पहिल्याउनु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

कुनै पनि जातिका संस्कृतिहरू एकाएक आएर स्थापित भएका हुँदैनन् । तिनीहरू स्थापित हुनका लागि लामो समयदेखि व्यवहार वा प्रचलनमा आइरहेको हुनुपर्दछ । परम्परागत रूपमा चल्दै आएका संस्कार वा संरचनाहरूमा के कस्तो किसिमको फरक आएको छ वा छैन ? यदि आएको छ भने आमूल परिवर्तन हो वा सीमित हो भन्ने जान्नु पनि अति आवश्यक छ । परम्परागत मूल्य मान्यतालाई सधैंभरी एकै किसिमबाट चलाउँदै जानु पर्दछ भन्ने छैन । तैपनि चलिरहेको छ, तर परम्परागत संस्कृति र संरचनाहरूमा विभिन्न विद्वानहरूबाट गुरुङ समाज वा जातिबारे अध्ययन अनुसन्धान गरिएको भए तापनि गुरुङहरूको केही सीमित पक्षहरू मात्र समावेश भएको देखिन्छ । समग्रमा गुरुङहरूको वैवाहिक, पारिवारिक र सांस्कृतिक संरचना सम्बन्धमा आएका परिवर्तनलाई मुख्य रूपमा लिएको छ । यस अध्ययनले गुरुङ जातिको संस्कृति र संरचनाहरूमा आएको विचलन, प्रभाव, स्वरूप, बारेमा र परिवर्तन हुनाका कारणहरू उल्लेख गरिएको हुनाले पनि यसले थप महत्व बोकेको छ । त्यस्तै सामाजिक संस्थाहरूको बारेमा जानकारी लिइ इच्छुक व्यक्ति वा संस्थाहरूलाई समेत सहयोग पुऱ्याएको छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

कम समय र स्रोतलाई परिचालन गरी अध्ययन गरिएको छ । गुरुङ जातिको मात्रै कुरा गर्ने हो भने पनि सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक हरेक पक्षलाई एउटै अध्ययनमा समेट्न सम्भव छैन । अर्कोतर्फ ठूलो भू-भागलाई समेटेर अध्ययन गर्न पनि सहज छैन । त्यसैले एउटा सिमित क्षेत्रलाई मात्र मुख्य जोड दिएर यो अध्ययन गरिएको छ । तसर्थ धादिङ जिल्लाको ज्वालामूखी गाउँपालिका वडा नं. १ स्थित मैदी गाउँलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि धेरै समय र खर्च लाग्ने भएकाले अध्ययनलाई छोटो पारिएको छ । प्रकाशित पुस्तक, पत्रिका आदिको अभाव र स्रोत व्यक्तिको कमीका कारण अध्ययनको निश्चित सीमा निर्धारण गरिएको छ । यस अध्ययनले देशका सबै क्षेत्रका गुरुङहरूको सबै पक्षलाई समेटेको छैन । अध्ययन मुलतः मैदीका गुरुङहरूको जीविकोपार्जनको शैली र त्यसमा आएका परिवर्तनहरूमा नै केन्द्रित छ । त्यसैले यस शोधमा जीविकोपार्जनलाई केन्द्रमा राखेर मैदीका गुरुङहरूको सुक्ष्म अध्ययन गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको संगठन

यस शोधपत्रलाई विषयवस्तुको प्रकृति, अध्ययनका आधार र प्रस्तुतीकरणलाई सरल एवम् उद्देश्यमूलक बनाउन जम्मा ५ वटा अध्यायमा संगठित गरिएको छ । अध्याय एकमा परिचय अन्तर्गत पृष्ठभूमि, समस्या कथन, अध्ययनको उद्देश्य र अध्ययनको महत्व राखिएको छ । अध्याय दुईअन्तर्गत सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा समावेश छ, जसमा सैद्धान्तिक, अनुभवजन्य, नीतिगत र अवधारणात्मक ढाँचा समावेश गरिएको छ । अध्याय तीनमा अनुसन्धान विधिअन्तर्गत अनुसन्धानको ढाँचा, अध्ययन क्षेत्रको छनोटको औचित्य र पुष्टि, जम्मा जनसङ्ख्या र नमूना छनोट, तथ्याङ्कका प्रकार र स्रोत, तथ्याङ्क संकलनका विधि एवम् उपकरण, तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुति तथ्याङ्कको विश्वसनीयता र वैधतालाई संगठित गरिएको छ । अध्याय चारअन्तर्गत तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुति समावेश गरिएको छ, जसमा भौगोलिक अवस्था, तथ्याङ्कहरूको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण उद्देश्यलाई पूरा गर्ने गरी श्रृङ्खलाबद्ध गरिएको छ । अध्याय पाँचमा अध्ययनको सारांस, निष्कर्ष र सुझाव राखिएको छ । यसमा प्रश्नपत्रहरू, आंशिक व्याख्यान र ग्रन्थ सूची पनि समावेश छन् ।

अध्याय - दुई

सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा

यस परिच्छेदमा सम्बन्धित साहित्यको समीक्षा र अध्ययनको सैद्धान्तिक खाकाको सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ । समस्याको समाधानको निमित्त विकल्पहरूको खोजी गर्न सम्बन्धित साहित्यको समीक्षा गर्न अत्यावश्यक भएकाले यसभन्दा अगाडिका अनुसन्धानकर्ता र विभिन्न विद्वानहरूको अध्ययनको समीक्षा समावेश गरिएको छ । पूर्व साहित्य समिक्षाले सम्बन्धित विषयमा पहिले भए गरेका खोजहरूको मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । अनुसन्धान कार्यलाई तथ्यपूर्ण, सिलसिलेवार रूपमा प्रस्तुत गर्न समस्यालाई स्पष्ट पार्न, विषय दोहोरिन नदिई नयाँ कुरा पत्ता लगाउन सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनले सहयोग गर्ने गर्दछ । यस अध्याय अन्तर्गत सैद्धान्तिक समीक्षा, अनुभवजन्य समीक्षा नीतिगत समीक्षा र अवधारणात्मक ढाँचा समावेश गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा

दुर्खिमका अनुसार सामाजिक संरचनाको मूल आधार नै सामाजिक सम्बन्ध हो । समाजभित्र रहेका विविध पक्षहरूको आपसी सम्बन्धले मात्र समाजको अस्तित्व सम्भव छ । समाजमा शान्ति र सुव्यवस्था कायम गर्न यिनै विभिन्न तत्वहरूको समन्वयको आवश्यकता पर्दछ । समाजको लक्ष्य प्राप्तिका लागि यी एकाइहरूबीच प्रकार्यात्मक सम्बन्ध हुनुपर्दछ । यदि यी पक्षमध्ये एउटा मात्र पक्षमा गडबडी आउँदा पनि सिङ्गे सामाजिक संरचनामा विचलन आउन सक्दछ । तर, यस अवधारणामा केही फरक मत राख्ने आर.के. मर्टनले समाजका विविध एकाइहरूको संयोजनले समाज सञ्चालनमा निरन्तरता दिए पनि कुनै एक तत्वमा भएको खराबीले सिङ्गे समाजको संरचना र प्रकार्यमा बाधा पुग्दैन, त्यसका लागि वैकल्पिक उपाय अपनाई निरन्तरता दिन सकिन्छ, भनेका छन् । प्रकार्यात्मक अवधारणा अर्न्तगत आर.के. मर्टनको भनाइ अनुसार पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । समाजमा हुने विभिन्न प्रक्रियालाई ईमाइल दुर्खिमले जैविक एकता र यान्त्रिक एकता गरी दुई किसिमले ब्याख्या गरेका छन् । उनले जैविक किसिमको समाजका एकीकरणलाई समाजको विविध कार्यमा हुने श्रम विभाजनको आधारमा ब्याख्या गरेका छन् (अधिकारी, २०६४) ।

दुर्खिमको अध्ययनको मुख्य विषयवस्तुहरूमा धर्म र यससँग सम्बन्धित तीनवटा प्रमुख पक्षहरू थिए । जस्तो आर्थिक क्रियाकलापमा धार्मिक विचार एवम् भावनाहरूको असरको व्याख्या, धार्मिक विचार र सामाजिक स्तरीकरण बीचको सम्बन्धको विश्लेषण र परिश्चमी सभ्यताको खासखास लक्षणहरूको व्याख्या नै उनको समाजशास्त्रीय अध्ययनको मुख्य विषयवस्तुहरू थिए । सामाजिक क्रिया र सामाजिक सम्बन्धका अलावा धर्म, आर्थिक जीवनका विविध पक्षहरू जस्तो मुद्रा र श्रम विभाजन, राजनीतिक दल र राजनीतिक र सामाजिक संगठनका विविध रूपहरू, समाजमा विभिन्न कारणले स्थापना हुने सत्ता वा अधिकार तथा राजनितिक सत्ता शक्ति, आर्थिक तत्वको आधारमा कायम हुने अधिकार र अधिकारको आधारमा समाजमा कायम हुने व्यक्तिको स्थिति, नोकरशाही तथा कर्मचारीतन्त्र, जात, नगर एवम् संगीत मण्डलीजस्ता ठूला स्तरका संगठन आदि नै वेबरको समाजशास्त्रीय अध्ययनका विषयवस्तुहरू थिए । यिनै कुराहरूको अध्ययनको आधारमा नै उनले समाजशास्त्रको विकासका महत्वपूर्ण योगदान गरेको पाइन्छ । त्यस्तै उनले प्रभुत्वलाई शक्तिबाट सिर्जित हुने प्रभुत्व भनेका छन् । यसलाई एउटा निश्चित आज्ञा वा आदेशबाट निश्चित सम्भावनाको रूपमा परिभाषित गरेका छन् । उनले प्रभुत्वलाई प्रभुत्व त्यस्तो सम्भावना हो जुन निश्चित विशेष आदेश जसलाई व्यक्तिका समूहले पालन गर्नेछन् भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । समाज सामाजिक सम्बन्धहरूको जालो हो । यसभित्रै उप एकाई संरचना र उपसंरचना मिलेर बनेको हुन्छ । एउटा तत्वमा गडबडी आएमा अर्को तत्वमा गडबडी पुऱ्याएको हुन्छ (अधिकारी, २०६४) ।

प्रकार्यात्मक धारणाअनुसार समाजमा सकारात्मक कार्यहरू हुँदै गएको यसको क्रम र गति ढिलो हुन्छ । गुरुङ जातिमा पनि परम्परागत एवम् यथास्थितिमा रहेर आफ्नो गतिविधि हरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । उनीहरू पहिलेको पेशा तथा व्यवसायसँग सुक्ष्म गतिमा परिवर्तन गरेर आगाडि बढ्न खोजेको देखिन्छ । ढिलो वा चाँडो उनीहरूमा पनि परिवर्तनका चाहनाहरू यसरी संरचनात्मक प्रकार्यावादबाट आधुनिकतावादतर्फ उनीहरू उन्मुख देखिन्छ । सुरुमा पुरानो तथा परम्परागत ढंगले पशुपालन कृषि तथा व्यापार व्यवसायले उनीहरूको आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउन सकेन । यसलाई मध्यनजर राखेर आधुनिक र व्यवसायिक हिसाबमा खेतीपाती गर्ने पशुपालन गर्ने, उद्योग गर्ने, घरैमा काम गरेर बस्ने प्रवृत्तिबाट लाहुरे, नोकरी पुलिस, सेना आदिमा गएर आफ्नो जीवनमा सुधार ल्याएको देखिन्छ । यी जातिहरूमा सबैको आर्थिकस्तर समान छैन, तर पनि अरु जातिको तुलनामा यी जातिको आर्थिक अवस्था राम्रो देखिन्छ । वर्तमान

अवस्थामा यिनीहरू परम्परागत अवस्थाबाट माथि उठेर आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक लगायत सबै क्षेत्रमा आगाडि बढेको पाइन्छ (खत्री, २०५४) ।

आज्ञाकारिता, स्वार्थ वा इच्छाशक्ति, विश्वास र नियमितता आदिजस्ता कुराहरू प्रभुत्वसँग सम्बन्धित तत्वहरू हुन् । यस अवधारणाको सैद्धान्तिक पक्षमा रही व्याख्या विश्लेषण गर्ने समाजशास्त्री इमाइल दुर्खिम, रेडक्लिफ ब्राउन, मेलिनोस्की र टालकोट पार्सन आदि पनि छन् । म्याक्स वेबरको वर्ग, स्थिति र दलसम्बन्धी मान्यता समाजको शक्ति संरचनासँग सम्बन्धित छ । वर्ग, स्थिति र शक्तिसम्बन्धी मान्यताहरूलाई यहाँ संक्षिप्त ढंगले चर्चा गर्न खोजिएको छ । म्याक्स वेबरले यसलाई स्थितिमात्र नभएर स्थिति समूह भन्ने गरेको पाइन्छ । उनले कुनै व्यक्ति विशेषको स्थितिको सन्दर्भमा माथि भन्दा ज्यादा स्थिति समूह माथि ध्यान दिएका थिए । उनको तर्क थियो कि सामूहिक रूपमा हुने सामाजिक क्रियाको लागि वर्ग र बजारिया अवस्थासँग भन्दा पनि व्यक्तिको स्थिति मुख्य स्रोत हो । स्थिति सम्बन्धमा उनको मान्यता स्थिति समूहको स्थानलाई कायम राख्ने एउटा त्यस्तो माध्यम वा साधन हुन सक्छ, जसले समाजमा विशेषाधिकार प्राप्त गर्दछ भन्ने रहेको छ । उनका अनुसार यस्तो स्थिति समूहको स्वभाव सबै व्यक्तिलाई प्राप्त नभएर समूहभित्र आवद्ध कसै-कसैलाई मात्र प्राप्त हुन्छ । यस्तो हुने भएकाले स्थिति बन्द प्रकारको हुने गर्दछ । कुनै विशेष अधिकार र सुविधा सहित कुनै पनि प्रकारको स्थिति समूहमा आवद्ध भएका व्यक्तिहरूलाई मात्र खास खालको स्थिति प्राप्त हुन्छ र समूहभन्दा बाहिरका स्थिति प्राप्त हुँदैनन् । यसैले सामाजिक व्यवस्था वा सम्बन्ध वा प्रणाली वा संरचनामा व्यक्तिको स्थिति सम्बन्धी उनको मान्यता समूहसँग सम्बन्धित छ । कुनै खास स्वार्थको लागि यस्तो स्थिति समूह दलमा विकास वा परिणत हुन्छ । कालान्तरमा यही स्थिति समूह एउटा त्यस्तो माध्यम वा साधनको रूपमा रूपान्तरण हुन्छ जसद्वारा समाजमा शक्ति वा अधिकारको अभ्यास हुने गर्दछ । जस्तो युवा संघ, कृषक संघ, पेशागत स्थिति समूह, धार्मिक र जाति समूहजस्ता स्थिति समूहहरूको विकास हुन्छ र यस्ता समूहहरूले नै समाजमा शक्तिको अभ्यास गर्दछन् । स्थिति समूहभित्र सामाजिक मर्यादा पनि त्यस्ता व्यक्तिलाई प्रदान गरिन्छ जसले समूहको अपेक्षा अनुसार वा अपेक्षित ढाँचामा व्यवहार गर्दछन् । यसले गर्दा स्थिति समूहका लक्ष्यहरू तदनु रूप विकास र विस्तार हुँदै जमन्छन् । स्थिति समूहको सामाजिक स्वीकृतिहरू नै समूहको लक्ष्य प्राप्त गर्ने साधन बन्दछ (गौतम, २०६३) ।

उनका अनुसार त्यस्ता मानिसहरू जोसँग सिमित आडमा सामाजिक र आर्थिक श्रोत र साधनलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्ने प्रयास गर्दछन् । यदि समाजमा विद्यमान स्रोत र साधनको अभाव छ भने जुन समूह बढी शक्तिशाली छ उसले नै समाजमा नियन्त्रण जमाउँछ र त्यो समाजमा त्यस समूहले आफ्नो शक्तिको विस्तार गर्दछ । तसर्थ यस्ता समूहहरूको प्रकृति आर्थिकभन्दा पनि बेसी मर्यादा र इज्जतजस्ता कुराहरू निहित सामाजिक प्रकृतिको हुने गर्दछ, भन्ने मान्यता उनको रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि हिन्दू समाजमा महिलाको स्थिति पुरुषको अपेक्षामा गौण हुन्छ र पुरुष शक्ति र स्रोतको प्रधान नियन्त्रक बन्दछ । यसरी शक्तिसँग सम्बन्धित मानिसको सामाजिक स्थितिभन्दा पनि बेसी सामाजिक प्रकृतिको हुन्छ, भन्ने मान्यता वेबरको रहेको छ । वर्ग केवल वस्तु, बजार, श्रम, उत्पादनका साधन जस्ता आर्थिक तत्वबाट मात्र सिर्जना हुन्छ । वर्ग निर्माणको मुख्य आधार आर्थिक तत्व मात्र हो, सामाजिक असमानता र स्तरीकरणको मुख्य आधार वर्ग र सामाजिक स्तरीकरणको मुख्य आधारका रूपमा लिएको पाइन्छ । उनका लागि सामाजिक वर्ग नै सामाजिक स्थिति समूह हो । यद्यपि उनले आफ्नो वर्ग वा शक्ति वा स्थिति सम्बन्धी अवधारण र त्यसको आधारको रूपमा आर्थिक तत्वलाई पनि आंशिक रूपमा भने समावेश गरेको पाइन्छ । वेबरले शक्तिलाई अवसरको रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ । उनले शक्ति एउटा अवसर हो जुन सामाजिक सम्बन्धमा एउटा व्यक्तिले अरुको प्रतिरोध वा विरुद्धको बावजुद पनि आफ्नो इच्छालाई प्राप्त गर्न सक्दछ (अधिकारी, २०६४) ।

समाजभित्रका विभिन्न पक्षहरू मध्ये जन्म मृत्यू विवाह महत्वपूर्ण सामाजिक प्रक्रिया हुन् । समाजमा यी प्रथा नरहेको अवस्थामा समाज जंगली अवस्थामा रूपान्तरण हुन गई सामाजिक अस्तव्यस्ता सिर्जना भएर समाज सभ्य अवस्थामा पुग्न असम्भव हुन्छ । यही पृष्ठभूमिमा सामाजिक एकाइका रूपमा रहेका मूल्य, मान्यता र अन्तरसम्बन्धमा परिवर्तन आउँदा लोग्ने-स्वास्नीबीचको वैवाहिक सम्बन्ध तोडिन्छ र अन्य पक्ष परिवार, छिमेक र समाजमा विभिन्न खाले प्रभाव देखापर्दछ, जसको फलस्वरूप लोग्ने-स्वास्नीबीचको सम्बन्ध टुट्नु, तिनीहरूको बालबच्चाको पालनपोषण, शिक्षा आदिमा आइपर्ने समस्याहरू, नाता सम्बन्धमा नकारात्मक असर, परिवार र छिमेकमा सामाजिक र आर्थिक समस्याहरू सिर्जना हुन सक्दछन् । तर, त्यसलाई बैकल्पिक उपायहरू अपनाइ समाधान गर्न सकिन्छ (गुरुड, २०६५) ।

२.२ सामाजिक समीक्षा

गुरुडहरू मेहनति र जागरिला जातिमा पर्छन् । यिनीहरूले श्रम र इमान्दारितालाई जोड दिएको पाइन्छ । यस जातिमा सामाजिक एकता कायम भएको पाइन्छ । इमान्दारिता, नैतिकता समयको सुदपयोग गरी आर्थिक उपार्जनमा विशेष जोड दिएको पाइन्छ । यी जातीहरू सेना, पुलिस, तथा वैदेशिक रोजगार र जागिरप्रति बढी लालायित भएको देखिन्छ । यिनीहरूमा परिवार दाजुभाइ इष्टमित्रप्रति बढी सहयोगीको भावना रहेको देखिन्छ । गुरुड समाजमा प्रायः गरेर सबैलाई गुरुड भनिए तापनि त्यहाँभित्र समेत जातीय विभाजन पाइन्छ । कुनै पनि जातिको जातीय इतिहास वा वंशावली हेर्ने हो भने त्यस्ता कुराको पुष्टि मिल्दछ । गुरुड जाति पनि त्यसबाट अछुतो किन रहन्थ्यो र ! गुरुडभित्र एउटा ठूलो जात हुन्छ, जसलाई ४ जाते भनिन्छ । यसमा घले, लामा, घोताने र लामिछाने पर्दछन् । यिनीहरूको गोत्र पनि फरक-फरक भेटिन्छन् । यी गोत्रहरू हिन्दू धर्मअनुसारका ऋषिमुनिको नामबाट राखिएको हो । उनै ऋषिका सन्तान भएकोले ऋषिहरूको नाम रहन गएको वा वंशज हुन गएको कुरा वंशावलीले प्रष्ट पारेको छ । हिन्दूहरूको वैदिक परम्पराअनुसार एउटै वंशका सन्तान बीच विवाहवारी चल्दैन अर्थात् एउटै गोत्रमा विवाह हुँदैन । विवाह गर्दा फरक गोत्रमा गर्ने गरिन्छ । यो एउटा परम्परा हो र अहिले पनि यथावतै रूपमा व्यवहारमा चली आएको पाइन्छ । चार जाते गुरुडहरूमा लामा र घलेबीच विवाहवारी चल्दैन किनभने यिनीहरू दुवैको गोत्र भारद्वाज हो । त्यस्तै अर्को १६ जातअन्तर्गत धेरै थर भेटिन्छन्, जसअनुसार पज्यु, डोर, केपचे, बगचै, महवावृड, दोचै, पुचै, थिचै, योचै, खुलाल, कोकै, कुपचै, नानचै, लेगै, रूपचै आदि । गाउँघरमा विहेवारी १६ जातको १६ जातसँग नै हुने गर्दछ । विवाह गर्दा गोत्र बाहिर र जातभित्र भए तापनि १६ जाते गुरुडहरूको बारेमा अहिलेसम्म के-के गोत्र हुने भन्ने बारेमा जानकारी पाउन सकिएको छैन । परम्परागत रूपमा ४ जात र १६ जातको बीचमा विवाहवारी भएको पाइँदैन (गुरुड, २०६४) ।

आफू-आफू अर्थात् १-२ जना मिलेर हुने विवाह त गुरुड समाजमा मात्र नभई अन्य समाजमा पनि प्रसस्त पाइन्छ, तर अहिलेको वर्तमान अवस्थामा बहूदैं गइरहेको सहरीकरण र आधुनिकीकरणको प्रभावले गर्दा भने यस्तो विभाजन रेखालाई तोड्न थालेको छ । गुरुड जातिहरू आफ्नो स्वास्थ्यको हेरविचारतर्फ ध्यान दिइरहेका हुन्छन् । साधारण रोगका लागि गाउँको स्वास्थ्य केन्द्रमा तथा अलि जटिल प्रकारका रोगका लागि ठूला अस्पतालमा गएर उपचार गर्ने गरेको पाइन्छ । यी जातिहरूमा सामाजिक एकता भएकोले गर्दा यिनीहरूको बसोबासमा मेलमिलापको

स्थिति देखिन्छ । यिनीहरूका घर गुचमुच्च परेका बाक्ला र सकेसम्म नजिक बनाएर बसेका हुन्छन् । गुरुड समुदायमा संयुक्त परिवारको संख्या एकल र वृहतभन्दा बढी पाइन्छ । यिनीहरूमा आफ्नाप्रति बढी इमान्दारीता रहेको हुन्छ र अन्य जातिसँग पनि राम्रै सम्बन्ध कायम रहेको देखिन्छ । कृषिमा यिनीहरूको प्रमुख पेशा पर्दछ, जसमा पशुपालन, खेतीपाती, फलफूल खेती केही मात्रामा पर्यटन व्यवसाय तथा सेना प्रहरी आदि पेशामा पनि संलग्न रहेको पाइन्छ । केही मानिसहरू विदेशी सेना, पुलिसबाट पेन्सनमा बसेको स्थिति पनि छ । गुरुड जातिमा प्रत्येक घरमा केही न केही रोजगारमा लागेको देखिन्छ । प्रायको स्वामित्वमा धेरथोर खेतबारी रहेको पाइन्छ । ऋण सहकारी, बैंक तथा नातागोताबाट लिएर आफ्नो गुजारा टार्नुको साथै व्यवसाय सञ्चालन गरेको देखिन्छ । आम्दानीको स्रोतमा पशुपालन, नोकरी प्रशासन सेना, पुलिस तथा वैदेशिक रोजगारमा गएर कमाइ गरेको देखिन्छ (खत्री, २०५४) ।

नेपालको सामाजिक संरचनालाई हेर्ने हो भने विभिन्न किसिमका जातजाति र जातीय संरचनाहरू भेटिन्छन् । यसरी बनेको जातीय संरचनामा आफ्नै किसिमका संस्कारहरूले आफ्नो मूल्य र मान्यतालाई दिगो राखी रहेका छन् । यिनै संस्कार, मूल्य र मान्यताले यस जातिको आफ्नो पहिचान जनाउँछ र जनाइराखेको छ । यिनै जातीय संरचनाअन्तर्गतका गुरुड जाति पनि एक हो, जसका आफ्नै परम्परागत मूल्य र मान्यताहरू पनि छन् । परम्परागत मूल्य र मान्यताका केही वंशहरू हराउँदै थपिँदैसमेत आएका छन् । कहिले हराएको चिजको खोजी भइरहन्छ भने थपिएका चिजहरूको समाजका सबै पक्षहरूलाई स्वीकार गराउन सकिरहेको पाइँदैन । जस्तै : हेर्ने हो भने गुरुड जातिमा ४ जात र १६ जातको संरचनाबाट नै गुरुडहरूको जातीय व्यवहार अस्तित्वमा रहिरहेको छ । जातीय कलह समाजको सामाजिक उन्नति र जातीय प्रगतिको लागि समेत हानिकारक हुन गएको छ । भाइभाइ, छरछिमेकमा नराम्रो स्थिति सिर्जना भइरहेका छन् । यसले गर्दा आफ्नो जातीय संस्कारअन्तर्गतका कार्यहरू गर्दा समेत प्रतिबन्ध लगाइने गरेको छ (गुरुड, २०५७)

परम्परागत समुदायमा गुरुडहरू खेतीपाती र पशुपालनजस्ता परम्परागत पेशामा निर्भर थिए । खेतीपाती गर्ने नयाँ तरिका, बीउ-बीजन, मेसिन, औजारहरू थिएनन् । उत्पादन कम हुन्थ्यो, आयआर्जन हुने कामका क्षेत्रहरू कम थिए । आम्दानी कम हुने भएकाले गुरुड हरु गरिव थिए । व्यापार, व्यवसायको लागि पनि बजारहरू थिएनन् । खेतीपातीको काममा नै व्यस्त हुनुपर्ने भएकोले विद्यालय जाने चलन नै थिएन । विस्तारै समयको परिवर्तनसँगै शहरीकरण बढ्दै गयो,

चेतनाको लहर फैलिंदै गयो । मानिसहरु शिक्षित बन्दै गए । सञ्चारका साधनहरुको प्रयोगले मानिसलाई विश्वका प्राकृतिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक लगायतका विभिन्न पक्षसँग परिचित गराउँदै लग्यो । विश्वव्यापीकरण, आधुनिकीकरण र पश्चिमीकरणको प्रभावले मानिसको जीवनमा परिवर्त ल्याइदियो । उनीहरु शिक्षित हुँदै गए, चेतनाको वृद्धि भयो । ब्रिटिश, इण्डियन आर्मीमा जान थाले, व्यापार/व्यवसाय गर्न थाले, आम्दानीका बाटोहरु खुले । यसरी शिक्षा, चेतना, संचार, बजार, आदिको कारणले वर्तमान समयमा अध्ययन क्षेत्रका गुरुडहरु परम्परागत पेसा छाडेर नयाँ पेशा अपनाउन सक्ने स्थितिमा पुगेको देखिन्छ (अधिकारी, २०५६ ।)

२.३ नीतिगत समीक्षा

नेपालमा जनजातिको विकास तथा अध्ययन अनुसन्धानका लागि वि.स. २०५४ सालमा राष्ट्रिय जनजाति समिति र सन् २००१ को राष्ट्रिय जनगणनाका अनुसार ५९ प्रकारका जनजाति सूचीकृत रहेका छन् । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग १ धारा ५ अनुसार नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरु राष्ट्रिय भाषा हुन् । २०४७ को संविधानमा जातीय विभेदलाई प्रश्रय दिनु, हिन्दूराज्य घोषणा गर्नु, जातीय पर्वमा विभेद रहेको छ । आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ गठन भई जनजातिको हितको लागि काम गर्नु । पञ्चायत कालमा राष्ट्रिय र राष्ट्रवादको नाममा हिन्दू संस्कृति र खस भाषालाई प्राथमिकता दिनु । सन् २००९ मा डा. ओम गुरुङको संयोजकत्वमा आदिवासी जनजातिहरु सूचीकरण, सूचीकृतहरुलाई पुनः बर्गीकरण गरी ८१ वटा आदिवासी/जनजातिहरु तयार गरियो । २००२ मा आदिवासी/जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान गठन गरियो । प्रजातन्त्र र गणतन्त्र आएपछि नेपालमा जनजातिको अधिकार, पहिचान अदिलाई संरक्षण गरिनु र समावेशी र समानुपातिक सिद्धान्तको आधारमा प्राथमिकता दिनु (मुलुकी ऐन, २०२१) ।

जनजातिहरु बहादुरी, इमान्दारी, लडाकु भएकाले यिनीहरुलाई भारत र बेलायत सरकारले उच्च प्राथमिकता दिएको छ । सन् २००७ अगष्टमा राज्य र आदिवासी/जनजाति महासंघ तथा संयुक्त समितिबीच २० बुँदे सम्झौता भयो । उक्त सम्झौतामा समानुपातिक प्रतिनिधित्व राज्य पुनःसंरचना आदि विषयहरु समावेश थिए । संविधान सभामा २१९ जना सभासदहरु निर्वाचित तथा मनोनित भए, जसलाई जनजाति आन्दोलनको महत्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ । आदिवासी जनजाति उत्थान ऐन- २०५८ का अनुसार आदिवासी जनजाति भन्नाले आफ्नो मातृभाषा, परम्परागत रितिरिवाज छुट्टै साँस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र

लिखित वा अलिखित इतिहास भएको जाति वा समुदायलाई सम्झनु पर्दछ । सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियामा प्रभावकारी र समावेशी नियन्त्रण गर्ने, निर्णय प्रक्रियार फाइदामा अभिजात्य वर्गको एकाधिकार हटाउने, लिङ्ग जनजातीयता, धर्म भाषा, वर्ग धन आदि बाधाहरू हटाउने र नागरिक अधिकारको सामाजिक कसरत गर्ने । सन् १९९० पछि जनजातीय, राजनैतिक, नेपालको बहुदलीय, प्रजातान्त्रिक, प्रणालीमा स्थिर रूप देखापऱ्यो । सन् १९९० पछि जनजातिको बहुदलीय राजनैतिक नेपालको बहुदलीय प्रजातान्त्रिक प्रणालीमा स्थिर रूपमा देखा पऱ्यो । सन् १९९० मा नेपाल जनजाति महासघको स्थापना भयो । जनजातीय संगठनहरू गैर राजनीतिक भनिए पनि पछि राजनैतिक पार्टीका रूपमा देखा परे (गुरुङ, २०५७) ।

अध्याय - तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यस अध्ययनको ढाँचा मुख्यतया वर्णनात्मक रहेको छ । जीविकोपार्जनको कुरा गर्दा गुरुङ जातिको आर्थिक, साँस्कृतिक र सामाजिक अवस्थाबारे पनि सामान्य चर्चा गर्नुपर्ने भएकाले यसको ढाँचा थोरै ऐतिहासिक रहेको छ । आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तन र त्यसले जीविकोपार्जनमा पारेको प्रभावबारे व्याख्या गर्न विश्लेषणात्मक र ऐतिहासिक दुवै ढाँचा अपनाइएको छ ।

३.२ अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य

धादिङको ज्वालामूखी- ३ मैदीलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइएको छ । विभिन्न जातिको मिश्रित बसोबास, सञ्चार, विजुली, सडक आदि कारणले समाजमा देखिएको तीव्र परिवर्तन आदिलाई मध्यनजर गर्दै जीविकोपार्जनको शैलीमा आएको परिवर्तन अध्ययन गर्न यस वडालाई छनोट गरिएको हो । अध्ययन क्षेत्रको कुल ६८१ घरधुरी (गाविस दर्पण, २०७२) मध्ये २ सय ७३ घरधुरी गुरुङहरु बसोबास गर्छन् । बाँकी घरधुरी ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, तामाङ लगायतको छ । यहाँ बसोबास गर्दै आएका गुरुङहरु दशकौँअघि बसाइँ सरी आएका हुन् । यहाँ सरेसँगै उनीहरुको उठबस र संगत अन्य जातजातिसँग पनि हुन थाल्यो । जहाँ बढी जातजाति हुन्छन्, जहाँ सामाजिक तथा साँस्कृतिक विविधता बढी पाइन्छ, त्यहाँ सामाजिक साँस्कृतिक परिवर्तन बढी नै हुन्छ । गुरुङहरु केही मात्रामा बढी र अन्य जातजातिको पनि बसोबास रहेकाले ज्वालामूखी- ३ मैदी गुरुङहरुको जीविकोपार्जन र त्यसमा आएको परिवर्तनको अध्ययनका लागि सान्दर्भिक र उपर्युक्त क्षेत्र हो ।

३.३ समग्रता र नमूना छनोट

ज्वालामूखी- ३ मा ६ सय ८१ घरधुरी छन् गाविस (दर्पण, २०७३) । त्यसमध्ये गुरुङ जातिको घरधुरी संख्या २७३ रहेको छ, यो २७३ घरधुरी नै अध्ययनको समग्रता हो । अध्ययनलाई चुस्त र छरितो बनाउन गुरुङहरूको कुल घरधुरीबाट सम्भावनायुक्त नमूना छनोट (Probability Sampling) अन्तर्गत चिह्न विधिबाट ६० घरधुरी छनोट गरिएको हो । यसरी घरधुरी छनोट गर्दा सर्वप्रथम गुरुङका २७३ वटै घरलाई १ देखि २७३ सम्म नम्बर दिएर त्यसलाई गोला पारी एउटै बट्टामा राखेर ६० वटा गोला थुतिएको हो । घरधुरी छनोट गर्दा सम्पूर्ण गुरुङ बस्तीलाई समेट्न सम्भव भयो । छानिएको ६० घरधुरीको कुल जनसंख्या ३ सय ६३ रहेको छ । नमूना छनोटपश्चात ती ६० घरधुरीका घरमुलीहरूलाई उत्तरदाताको रूपमा चयन गरिएको छ । घरमुलीलाई उत्तरदाताको रूपमा छनोट गर्दा सम्पूर्ण पारिवारिक विवरणबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिने र परिपक्व जवाफ पनि आउने भएकाले घरमूलीलाई नै उत्तरदाताको रूपमा छनोट गरिएको हो ।

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति

यस अध्ययनको लागि तथ्याङ्क गुणात्मक र मात्रात्मक दुवै प्रकारका रहेका छन् । तथ्याङ्क लिने काम प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट पनि गरिएको छ । तथ्याङ्क संकलन सामाजिक अनुसन्धान कार्यमा महत्वपूर्ण भएको र संकलन गरिएको तथ्याङ्कहरूलाई आधार मानी त्यसको विश्लेषण गरिएको हुँदा तथ्याङ्क नभै अनुसन्धान कार्य अधुरो हुनजान्छ । त्यसैले दुई किसिमका स्रोतबाट तथ्याङ्क प्राप्त गरिएको छ । यसैगरी द्वितीय स्रोत गरी २ प्रकारका स्रोतहरूलाई यसमा समावेश गरिएको छ ।

प्राथमिक सूचनाहरू संकलन गर्दा अध्ययनकर्ता स्वयम् अध्ययन क्षेत्रमा गई संकलन गरिएको तथ्याङ्कहरू प्राथमिक तथ्यको रूपमा रहेका छन् । यसमा अध्ययन क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयको जानकारी व्यक्ति, नमूना छनोटमा परेका उत्तरदाताहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क राखी तालिका सूचीको विवरण लेखी अन्तर्वार्ता तथा साधारण अवलोकनको तरिकाबाट संकलित तथ्याङ्कलाई अनुसन्धानमा विश्लेषणात्मक ढंगले उपयोग गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा उपस्थित भई आफ्नै निगरानीमा संकलित सूचना तथा तथ्याङ्कहरू प्राथमिक स्रोतबाट संकलित तथ्याङ्क भएकोले अध्ययनलाई बढी वैध र विश्वसनीय बनाउन सहयोग गर्नेछ ।

प्राथमिक स्रोतबाट मात्र सामाजिक अनुसन्धानका सबै कार्यहरू पूरा नहुने साथै सबै तथ्याङ्कहरू प्राप्त गर्न नसकिने भएकाले, अन्य आवश्यक सूचनाहरू प्राप्त गर्न विषयसँग सम्बन्धित शोधपत्र, पुस्तक र पत्रपत्रिकाको साहयता लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन विधि तथा उपकरण

यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरू स्थलगत अवलोकन, अन्तर्वार्ता र जानकारी व्यक्तिहरूसँगको अन्तर्वार्ता विधि अपनाई संकलन गरिएको छ । सूचनाहरू संकलन गर्दा गुरुङहरूको पहिचानसम्बन्धी तथ्यलाई सामान्य तरिकाको संकलन गरिएको छ, जसले गुरुङहरूको सामाजिकसँगै आर्थिक पक्षसँग सम्बन्ध राख्दछन् । प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट संकलन गरिएको तथ्याङ्कबाट निकालिएका प्राप्तिहरूलाई विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षक अन्तर्गत क्रमबद्ध रूपमा संगठित तथा विश्लेषण गरिएको छ । त् पश्चात प्राप्तिहरूलाई पूर्वसाहित्यको अध्ययन र सिद्धान्तसँग जोडेर विश्लेषण गरिएको छ । उक्त तथ्याङ्कहरू गुणात्मक भएकोले व्याख्यात्मक प्रक्रियाबाट सूचनाको प्रस्तुतिकरण गरी अर्थ निकाल्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.५.१ अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ता तथ्याङ्क संकलन गर्ने पद्धतिहरूमध्ये एक प्रमुख पद्धति मानिन्छ । यस अध्ययनमा अन्तर्वार्ताका लागि ४१ प्रश्नको बन्द प्रश्नावली र ४ वटा प्रश्नको खुल्ला प्रश्नावली प्रयोग गरिएको छ । उत्तरदाताबाट थरीथरी उत्तर आउने र त्यसलाई एकीकृत गरेर विश्लेषण गर्दा वास्तविकता चित्रण नहुने खतरालाई मध्यनजर गर्दै सम्भावित विकल्पहरू त्यहीँ दिइएको बन्द प्रश्नावली र थप विषयको जानकारी संकलनका लागि खुल्ला प्रश्नावली तयार पारिएको हो । स्वयम् उपस्थित भई अन्तर्वार्ता सूचीबाट प्रश्न सोधेर उत्तरमा चिनो लगाइएको तथा लेखिएको छ । प्रश्नहरू व्यक्तिगत र पारिवारिक विवरणसँगै हालको अवस्था परम्परागत पेसा र हालको जीविकोपार्जनको तौरतरिकामा केन्द्रित थिए । ती प्रश्नहरूबाट गुरुङहरूको विगत र वर्तमानसँगै आर्थिक सामाजिक अवस्था, पारिवारिक स्थिति लगायतका तथ्याङ्कहरू संकलन भयो । पहिले गुरुङहरू कस्तो पेसा गर्थे, अहिले के गर्छन्, जीविका कसरी चलेको छ भन्ने कुराहरू पनि यसबाट जानकारी भयो । प्रश्नावलीबाट आएको उत्तरलाई आधार मानी तथ्याङ्क विश्लेषण गरिएको छ । यसमा खासगरी अन्तर्वार्ता तथा सहभागी अवलोकनबाट लिन असजिलो भएका तथ्याङ्कहरू लिइएको छ ।

३.५.२ अवलोकन

यस विधिबाट गुरुङहरूको लवाइखवाइ, रहनसहन आदिको अवस्था, दैनिक क्रियाकलाप तथा उनीहरूको काम र त्यसको विद्यमान परिस्थितिको बारेमा जानकारी प्राप्त हुने भएको हुँदा अध्ययनकर्ताले नमूना छनोटमा परेका उत्तरदाताहरूको वास्तविकता अवलोकन गरी विषयवस्तुको जानकारी लिइएको छ। अवलोकनका क्रममा अध्ययन क्षेत्रका गुरुङहरूको लवाई खवाइ, रहनसहन, बसोबासको अवस्था आदि तथ्यहरू संकलन भयो। साथै त्यस क्षेत्रको भू-बनोट, हावापानी लगायतका विषयमा पनि अध्ययनबाट जानकारी संकलन भएको छ। यसरी संकलित तथ्यहरू स्वयम् आँखाले देखेर संकलन गरिएकाले यसमा विश्वास गर्ने आधार पनि छ।

३.५.३ जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता

अवलोकन र अन्तर्वार्ताबाट संकलन हुन नसकेका ऐतिहासिक विषयवस्तुबारे जानकारी लिन जानकार व्यक्तिसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो। सामाजिक काम सक्रिय स्थानीय अगुवाहरू शेरबहादुर गुरुङ, पूर्णबहादुर गुरुङ र मिनबहादुर गुरुङलाई जानकार व्यक्ति मानी अन्तर्वार्ता लिइएको हो। यी तीनै जना स्थानीयले मानेका तथा मैदीका गुरुङको इतिहासबारे जानकार रहेका पाइएकाले उनीहरूलाई नै छनोट गरिएको हो। यो अन्तर्वार्ताका लागि प्रश्नावली तयार पारिएको थिएन। गुरुङहरूको इतिहास, विगत र वर्तमानसँग सम्बन्धित विषयमा केन्द्रित रहेर कुराकानी गरिएको हो। यसबाट मैदीका गुरुङहरूको इतिहास, वर्तमानसहितका विषयमा जानकारी प्राप्त भयो। साथै यहाँका गुरुङहरूको आर्थिक, सामाजिक अवस्थाबारेको तथ्य पनि यसक्रममा प्राप्त भएको छ।

३.६ तथ्याङ्कको प्रस्तुति र विश्लेषण

अध्ययन क्षेत्रबाट विभिन्न तबरले संकलित संख्यात्मक तथ्यहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरेर त्यसैका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। बाँकी तथ्यहरूलाई गुणात्मक तरिकाबाट विश्लेषण गरिएको छ। यसमा विशेषगरी संख्यात्मक तथ्यहरू बढी छन्। संख्यात्मक तथ्यहरू अवलोकन र अन्तर्वार्ताबाट संकलन गरिएको थियो भने गुणात्मक तथ्यहरू जानकार व्यक्तिहरूसँगको अन्तर्वार्ताबाट लिइएको हो।

३.७ तथ्याङ्कको विश्वसनीयता र वैधता

लक्ष्य र उद्देश्य स्पष्ट हुनुपर्ने योजनासहित घटनाको प्रत्यक्ष अवलोकन एवम् स्वयम् कार्यक्षेत्रमा उपस्थिति र आँखाले देखेको आधारमा गरिएको अध्ययनबाट संकलित सूचनामा सत्यता रहेको विश्वास गर्न सकिन्छ । उनीहरूको आर्थिक अवस्था नसुधिएमा जीविकोपार्जन सहज हुँदैन । तसर्थ यस शोधपत्रले गुरुङ जातिको मात्र नभै नेपालमा बसोवास गर्ने समग्र जनजातिको आर्थिक पक्ष र जीविकोपार्जनको इतिहास लेखनमा थप टेवा पुऱ्याउने विश्वास गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका गुरुङहरूको पेसामा सुधार ल्याई उनीहरूको समग्र पक्षको विकासमा सहयोग पुऱ्दछ ।

३.८ नैतिक आचरण

नैतिक आचरण विश्वासको एक आधार हो । कुनै पनि ठाँउमा बस्ने मानिसहरूको मौलिक, आर्थिक, शैक्षिक, धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आचरणमा खलबल नपुऱ्याई उनीहरूको गोपनीयता भङ्ग हुन नदिने र समाजमा सधैं असल आचरणको विकास गराउने र उनीहरूको बीचमा हरबखत विश्वास अटल सम्बन्ध, सहयोग लेनदेन आदिको अवस्थामा सधैं सकारात्मक भावनाको विकास गराउने लक्ष्य अनुसन्धाकर्ताको रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका गुरुङहरूको दैनिक जीवनमा असर पर्ने गरी कुनैपनि सामग्रीको प्रयोग गरिएको छैन ।

अध्याय - चार

तथ्याङ्क प्रस्तुति र विश्लेषण

४.१ अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय

ज्वालामुखी गाउँपालिका प्रदेश नम्बर ३ अन्तर्गत धादिङ जिल्लाको पश्चिमी भेगमा पर्दछ । पूर्वमा नीलकण्ठ नगरपालिका, पश्चिममा त्रिपुरासुन्दरी गा.पा र दक्षिणमा सिद्धलेक गा.पा रहेको ज्वालामुखी गा.पा ११४.०४ वर्गकिलोमिटरमा फैलिएको छ । ७ वटा वडा रहेको यस गा.पामा साविकका खरी, ढोला, मैदी र चैनपुर गाविस समवेश गरिएका छन् । यस गा.पाको कुल जनसंख्या २३ हजार ९ सय ६६ छ । (राजपत्र, २०७३)

मैदी गाउँमा समूद्री सतहदेखि १९२५ मिटरको उचाईमा रहेको देवीस्थान मन्दिर रहेको छ । यस गाउँबाट उत्तरमा कोट, पश्चिममा सात डोबाटो खरी र दक्षिणमा डीडाँडा सेरा ढावे पर्दछन् । भौगोलिक रूपमा मैदी २८°०५' उत्तरी आक्षांस २८°०९' दक्षिणी आक्षांससम्म र ८४°२२'५५" पूर्वी देशान्तरदेखि ८४°३६'२२" पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएर रहेको छ (गाविस दर्पण, २०७३) । यस गा.पा.मा गुरुङ, ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, तामाङ लगायतका जातजातिको बसोबास छ । केही वडामा गुरुङहरुको बाहुल्यता रहे पनि प्रायमा ब्राह्मण र नेवारहरु नै छन् । वडा नं. ३ जुन यो अध्ययनको क्षेत्र हो, त्यहाँ गुरुङ जातिको बाक्लो बसोबास छ । कुल ६८१ घरधुरी (गाविस दर्पण, २७३) मध्ये २७३ त गुरुङ नै छन् । जुन समग्रको ४०.०८ प्रतिशत हो ।

४.१.१ हावापानी तथा वनस्पति

यस गाउँपालिकाभित्र प्राकृतिक विविधता पाइन्छ । यहाँ समशीतोष्ण र अर्धउष्ण प्रकारको हावापानी छ । यस क्षेत्रमा मनसुनी वर्षा असारको पहिलो सातादेखि सुरु हुन्छ र भदौसम्म जारी रहन्छ । जाडोको मौसम कात्तिकबाट सुरु भएर फागुनको आधाआधीसम्म रहन्छ (गाविस दर्पण, २०७०) । तत्कालीन मैदी गाविसलाई अलग्गै हेर्ने हो भने यो खेतबारी र खोलानालाले घेरिएको छ । यद्यपी यसभित्र बीच-बीचमा थुप्रै खेतीयोग्य जमिन रहेको छ । यहाँ विशेषगरी कटुस, लालिगुरास, चिलाउने, सल्ला, अंगेरी, साल, उत्तिस, ओखर आदि बोटविरुवा र वनस्पती पाइन्छ । मैदीमा अमरिसो खेतीको पनि राम्रो सम्भावना रहेको त्यहाँ उत्पादित अमरिसो देखेर अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

४.१.२ शिक्षा र स्वास्थ्यको अवस्था

यस क्षेत्रमा शैक्षिक गतिविधि कहिले थालनी भयो भनेर सहजै भन्न सकिँदैन । अनौपचारिक शैक्षिक गतिविधिको थालनी निकै अधिदेखि नै भएका तथ्यहरू फेला पार्न सकिन्छ । २००७ सालमा प्रजातन्त्रको उदयपश्चात धादिङमा विद्यालय खुल्ने क्रम सुरु भयो । मैदीको कुरा गर्ने हो भने हालको समीभञ्ज्याङ उमावि, संस्कृत तथा साधारण उमावि पुराना विद्यालय हुन् (अधिकारी, २०५६, मैदी महिमा) । पुरानो संरचनाको मैदी गाविसलाई हेर्ने हो भने यहाँको साक्षरता प्रतिशत ७३.१% रहेको छ । (जिशिका प्रतिवेदन, २०७२)

ज्वालामूखी गाउँपालिकामा अहिले ३ वटा उमावि, ४ वटा मावि र ६ वटा प्रावि छन् । शिक्षाको अनुपातमा स्वास्थ्यको अवस्था भने त्यति राम्रो छैन, तापनि यस गा.पा.भित्र विभिन्न स्वास्थ्य संस्थाहरूले सेवा प्रदान गर्दै आएको पाइन्छ । यहाँ एउटा उपस्वास्थ्य चौकी, ३ वटा मेडिकल, एउटा आयुर्वेद औषधालय र एउटा प्राविधिक प्रशिक्षण केन्द्र छ ।

४.१.३ जातजातिको आधारमा जनसङ्ख्या

नेपाल बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक मुलुक हो । नेपाली समाज विभिन्न जातजाति मिलेर समाज बनेको देख्न सकिन्छ । जात विशेष अनुसार आ-आफ्नै संस्कृति र परम्परा हुन्छन् । जस्तोसुकै परम्परा भए पनि समाजका सदस्यहरू एक आपसमा मिलेर बसेको पाइन्छ । यस गाउँपालिकाको समाज आफ्नै किसिमको छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि विभिन्न जातजातिको मिश्रित बसोबास छ । त्यसमध्ये अधिकांश गुरुङ छन् । त्यसपछि ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, नेवार आदि जातिको बसोबास रहेको छ । जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका १

साविकको मैदी (१, २, ३) हालको ज्वालामूखी ३ को जातजातिको विवरण

क्र.स.	जातजाति	संख्या	प्रतिशत
१	गुरुड	२७३	४०.०८%
२	ब्राह्मण	११२	१६.४४%
३	क्षेत्री	९४	१३.८०%
४	मगर	६२	९.१०%
५	नेवार	३५	५.१३%
६	दलित (दमाई, कामी, सार्की)	२६	३.८१%
७	तामाङ	१९	२.७९%
८	अन्य	६०	८.८१%
	जम्मा	६८१	१००%

स्रोत : गा.वि.स प्रतिवेदन, २०७२

तालिकाबाट के प्रष्ट हुन सकिन्छ भने, पुरानो संरचनाको मैदी गाविस (हालको ज्वालामूखी गा.पा. १,२,३) मा गुरुड जातिको बाहुल्यता छ । यहाँ ४० प्रतिशत गुरुडहरु बस्छन् । यस्तै ब्राह्मणको संख्या १६ प्रतिशत, क्षेत्री करिब १४ प्रतिशत र मगर ९ प्रतिशत छन् । तर, गुरुडहरुको बाहुल्यता र अन्य जातजातिको पनि बसोबास रहेकाले जातीयरुपमा विविधतायुक्त क्षेत्र हो । यति धेरै जातजातिको मिश्रित बसोबास रहे पनि सबै एकआपसमा मिलेर बसेको देख्न सकिन्छ । धर्मका हिसाबले अधिकांश बुद्धिष्ट र केही हिन्दू (विस्तृत तालिका नं. ९ मा) भए पनि दसैं, तिहार, साउने संक्रान्ति, माघे संक्रान्तिजस्ता हिन्दूका ठूला पर्व तथा तमु ल्होसार लगायतका गुरुडका पर्वमा सबैको उत्साहपूर्ण सहभागिता र सद्भाव रहेको स्थानीय अगुवा शेरबहादुर गुरुड बताउँछन् ।

४.२ गुरुडहरुको पृष्ठभूमि

गुरुडको शाब्दिक अर्थ केलाउने हो भने यो तसम् शब्द 'गुरु' बाट आएको मानिन्छ । पहिला कुनै एउटा बहादुर व्यक्ति, जो स्वतन्त्रता सेनानी र ज्ञानवान थियो उसलाई त्यस बेला 'गुरु' भनिएको थियो । राई लिम्बूका पुर्खाले नेपालको हिमाली जनसङ्ख्या (व्यक्ति) को व्याख्या गरेका छन् । जसअनुसार सर्वप्रथम एक तिब्बतबाट नेपाल आएका थिए । उनको नाम मनाइनुवा थियो । उनका दुई छोरा थिए । त्यसमध्ये एउटाको नाम गुरुपा थियो । तिनै गुरुपालाई गुरुडको पुर्खा मानिन्छ (गुरुड, २०४१) ।

४.२.१ गुरुडहरुको इतिहास

गुरुडहरुको प्राचीन इतिहासका बारेमा एकदमै कममात्र जानकारी प्राप्त गर्न सकिएको छ । तै पनि गुरुडहरुको इतिहासको इतिहास केलाएका केही विद्वानहरुको विचार यहाँ प्रस्तुत गर्न सान्दर्भिक हुन्छ । मैदीका गुरुडहरुको इतिहास के हो ? भनेर हामीले जानकार व्यक्ति पूर्णबहादुर गुरुडलाई सोधेका थियौं । उनले विस्तारमा भने-

“एउटी अविवाहित आईमाई सावुती क्याल-सा (क्याल भनेको राजा र सा भनेको पृथ्वी हो) दरबारनजिकै तपस्या गरी बस्दथिन् । एकदिन उनले एउटा सपना देखिन् । सपनामा लामा र आफूले यौनचार गरेको देखिन् । साथ उनी गर्भवती पनि भईन्, छोरा जन्मिए । उनको नाम पोजकुमार राखियो । त्यो छोरा पछि राजा भयो । त्यसपछि उसले विवाह गर्‍यो र बच्चाबच्चीसमेत धेरै भए । उसको एउटा नातीले को-कारु-ह्याल-सा (राज्य) स्थापना गर्‍यो जुन मुक्ति क्षेत्र नजिकै पर्दछ । त्यसपछि ऊ बसाइँसराई गर्दै मनाङ भोट पुग्यो । त्यहाँ क्वाहल वो राजा थिए । उनी पाजो कारु वल्डे परिवारसँग सम्बन्धित थिए । राजा भएपछि क्वायल्बो क्याम बग्राको दक्षिणतर्फ लागे । त्यसपछि उनी क्होला आए । पछि उसका सन्तान पाजो क्लेहा सत्तामा आए । उक्त सार्थ क्याहाल वो पाजो राजाले घले उपाधि नयाँ राजालाई दिए । जबकी उनीहरू अहिलेसम्म पनि हिमालको उत्तरपट्टी नै छन्, र त्यो दक्षिण भेगसँग सम्बन्धित छ । दुई भाइ दक्षिणतर्फ गए र दुई भाइ पूर्वतर्फ लागे । बाँकी एक गोरखा र एक लमजुङको घले गाउँतिर लागे । त्यसमध्ये गोरखातर्फ आएका भाइका सन्तानहरु नै बूढीगण्डकी नदी पार गरी धादिङको मैदी (सिखलेक) आइ बसोबास गरेका हुन् ।”

पहिले गुरुडहरू सबै घले शासकबाट शासित थिए, जसका सन्तति वा पूर्वजहरूले नै गुरुड वंशको अस्तित्व कायम गर्न सकेका छन् । ती घले हिमालको उत्तरी भेगबाट आएका हुन् । छिमेकी राज्यहरूबाट आक्रमण नहुँदासम्म तिनीहरू शासन गरी बसेका थिए । ती घलेहरूले त्यहाँका आदिवासीसँग बसी विवाहवारीसमेत चलाई आएकोले तिनीहरूबाट जन्मेका सन्तान नै गुरुड समवंशी मानिन्छ (योगी, २०१२) ।

अर्को प्रसङ्गअनुसार अर्घाखाँचीका एक ठकुरी कारणवश भोटमा गई बसेका थिए । त्यहाँ उनले शासन गर्न थाले । अधिकोभन्दा नयाँ शासन व्यवस्थाको सूत्रपात गरी जनतालाई सुख/शान्ति दिएका थिए । पछि त्यही रस्ती-बस्ती जमाई बसेका हुन सक्छन् । पछि उनी त्यहाँबाट फर्किएर नेपालको उत्तरी भेगमा आएको हुनुपर्छ र यसैलाई अतिरञ्जित किवदन्तीको रूपमा भन्दै र सुन्दै आएको मानिन्छ । गुरुडहरूको वंशावलीमा अग्रजहरूको नाम पछाडि 'चन' भन्ने शब्द जोडिदा यो भनाइसँग सम्बन्ध भएजस्तो देखिन्छ । तर, यति कुरालाई प्रमाण मान्न सकिँदैन (गुरुड, २०३४) ।

त्यस्तै अर्को कथनअनुसार गुरुड जातिलाई गुरुड भाषामा 'तमु' भन्दछन् । गुरुड, लम्जुङका राजाले बक्सेको एउटा उपाधि हो । घले राजाले डावल छोडीक्होलमा आई त्यहाँका म्निह कुगीसँग मिलेर नयाँ वाचाबन्देज बाँधी रजाई गर्न थाले । यहाँबाट तमू जाति र तमू संस्कृतिको सुरुवात हुन्छ । क्होलमा राजा, प्रजा, भलादमी, भारदार, व्यवस्थापक, कार्यकर्ता सब मिलेर बनाएको नयाँ विधानलाई सबैले समर्थन गरे, जुन तमू संस्कृतिअनुसार थियो । प्रचलित जन विश्वासका आधारमा सर्वप्रथम गुरुडहरू तिब्बतको दक्षिण भेगबाट नेपालको उत्तरी भेगमा आई बस्न थाले । उनीहरू सबै चिजको मासु खान्थे, नाङ्गै हिँड्ने, फिर्ने गर्दथे । कालान्तरमा उनीहरू त्यस ठाउँबाट कोही सिकलेस, कोही ताडतिड, कोही मनाड, कोही गोर्खा, कोही लमजुङ गएका हुन् । त्यसबेला नै यो खसहरूको आदि स्थान हो भनेर मानिन्छ । त्यहाँ गएर हेर्ने हो भने अहिले पनि घरका भग्नावशेषहरू भेटिन्छन् (गुरुड, २०३४) ।

हिन्दू विधिअनुसारको वर्णन र मल्लकालीन राजा जयस्थिति मल्लेले बाँधेको स्थितिअनुसार गुरुडहरू वर्णाश्रमको घेरामा अटाउन सकेको देखिँदैनन् । किनभने हिन्दू सामाजिक संगठनका मूल आधार वर्ण व्यवस्था अन्तर्गतका जाति होइनन् । तर, वि.सं. १९९० सालको जङ्गवादुर राणाको मुलुकी ऐन परम्परागत सामाजिक मूल्य र मान्यतालाई कायम राख्न वर्णाश्रम व्यवस्थाको आधारमा नेपालको सबै जातिहरूलाई ४ वर्ण ३६ जातमा विभाजन गरेको थियो ।

यसको साथै जातिको आधारमा दण्ड सजायको पनि व्यवस्था गरिएको थियो । सो ऐनको आधारमा उपरोक्त ४ वर्ण ३६ जातअन्तर्गत नेपाली समाजलाई जम्मा ५ भागमा विभक्त गरिएको थियो । ती हुन तागाधारी, नामासिन्या मतवाली, मासिन्या मतवाली, पानी चल्ने छोइछिटो हाल्नु नपर्ने, पानी चल्ने छोइछिटो हाल्नु पर्ने । यी ५ समूहअन्तर्गत गुरुडहरू नामासिन्या मतवाली समूहमा पर्दथे । तर, २०२० सालको नयाँ मुलुकी ऐनले भने छुत र अछुत भनी छुटयाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ । सबैलाई एकै वर्ग वा समूहमा प्रतिस्थापित गरेको छ । तर आफ्ना कुल परम्परालाई भने असर गरेमा मानिने छैन (गुरुड, २०३४) ।

गुरुड समाज वा जातिलाई छुट्टै रूपमा व्याख्या गरेअनुसार गुरुडहरूको भान्छामा अरु जाति जान नपाउने परम्परागत चलन छ । गुरुडहरूको आफ्नै जातिभित्रको विभाजन भने यथावत नै रहेको पाइन्छ । उक्त जातिको आन्तरिक कलह र खिचातानीलाई जड्बहादुर राणाको पालामा १९२४ सालमा कर्णेल लक्ष्मण गुरुडले अन्त्य गराए पनि व्यवहारिक रूपमा अहिलेसम्म हट्न सकेको छैन । सामान्यरूपमा हेर्दा गुरुडहरू मंगोलीयन वर्गमा पर्ने आफ्नै भाषा, धर्म र संस्कृति भएका जाति हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यिनीहरू परापूर्व कालमा भोटतिरबाट नेपाल पसी बसोबास गर्न थालेको देखिन्छ (गुरुड, २०४१) ।

४.२.२ गुरुड जाति भित्रको जातीय विभाजन

गुरुड समाजमा प्रायः गरेर सबैलाई गुरुड भनिए तापनि त्यहाँभित्र समेत जातीय विभाजन पाइन्छ । कुनै पनि जातिको जातीय इतिहास वा वंशावली हेर्ने हो भने त्यस्ता कुराको पुष्टि मिल्दछ । गुरुड जाति पनि त्यसबाट अछुतो छैन । गुरुडहरू भित्र जातीय विभाजनको अवस्था कस्तो छ त ? भन्ने जिज्ञासामा घ्याब्री पुरोहितसमेत रहेका स्थानीय जानकार व्यक्ति मिनबहादुर गुरुड भन्छन्-

“गुरुडभित्र एउटा ठूलो जात हुन्छ, जसलाई ४ जाते भनिन्छ । यसमा घले, लामा, घोताने र लामिछाने पर्दछन् । यिनीहरूको गोत्र पनि फरक-फरक भेटिन्छन् । गोत्रहरू हिन्दू धर्मअनुसारका ऋषिमुनिको नामबाट राखिएको पाइन्छ । उनै ऋषिका सन्तान भएकोले ऋषिहरूको नाम रहन गएको वा वंशज हुन गएको कुरा वंशावलीले प्रष्ट पारेको छ । हिन्दूहरूको वैदिक परम्पराअनुसार एउटै वंशका सन्तानबीच विवाहवारी चल्दैन अर्थात् एउटै गोत्रमा विवाह हुँदैन । विवाह गर्दा फरक-फरक गोत्रमा गर्ने गरिन्छ । यो एउटा परम्परा हो र अहिले पनि

यथावत नै छ । गुरुडहरुमा पनि एउटै गोत्रमा विवाह चल्दैन । त्यतिमात्र होइन ठूला भनिएका चार जाते गुरुडहरुले साना जातिमा पर्ने १६ जातेसँग विवाह गर्दैनन् । १६ जातेमा पज्यु, डोर, केपै, बगचै, महवावृड, दोचै, पुचै, थिचै, योचै, खुलाल, कोकै, कुपचै, नानचै, लेगै, रूपचै आदि पर्दछन् । गाउँघरमा विहेवारी १६ जातको १६ जातेसँग नै हुने गर्दछ । विवाह गर्दा गोत्र बाहिर र जातभित्र भए तापनि १६ जाते गुरुडको गोत्र कतिवटा हुन्छन् भन्ने बारेमा जानकारी पाउन सकिएको छैन ।”

अध्ययन क्षेत्रका गुरुड जातिले आफ्नो स्वास्थ्यको हेरविचारमा ध्यान दिएको पाइन्छ । मैदीका गुरुडहरुले साधारण रोगका लागि गाउँको स्वास्थ्य केन्द्रमा तथा अलि जटिल प्रकारका रोगका लागि ठूला अस्पतालमा गएर उपचार गर्ने गरेका छन् । यी जातिहरूमा सामाजिक एकता भएकाले यिनीहरूको बसोबासमा मेलमिलापको स्थिति छ । यिनीहरूका घर गुचमुच्च परेका बाक्ला र सकेसम्म नजिक पारेर बनाएको देख्न सकिन्छ । धेरैले अपनाएको पेसा कृषि हो । जसमा पशुपालन पनि सँगै जोडिएको देख्न सकिन्छ । जीविकोपार्जनको हिसाबले हेर्दा केही मानिस सेना, पुलिसबाट पेन्सनमा बसेको स्थिति छ । केही वैदेशिक रोजगारीमा गएका छन् भने, केही स्वदेशमा रोजगार र केही व्यापारमा छन् । बचत तथा ऋण सहकारी, बैंक एवम् वित्तीय संस्था र नाता गोताबाट ऋण लिएर आफ्नो गुजारा टार्नुका साथै व्यवसाय सञ्चालन गरेको देखिन्छ । आमदानीको स्रोतमा पशुपालन गरी राडी पाखी बुनेर बेच्ने, नोकरी प्रशासन सेना, पुलिस तथा वैदेशिक रोजगारमा गएर प्रशस्त मात्रामा कमाइ गरेको देखिन्छ ।

४.२.३ वैवाहिक स्थिति

यस अध्ययन क्षेत्रमा ६० घरधुरीमा ३६३ जना रहेका छन् । यहाँ विवाहित, अविवाहित तथा विहे भएर विदुर तथा विधवा बन्नेहरु पनि छन् । विवाहितहरु नै घरमुली छन् । परिवार उनीहरूको नेतृत्वमा चलेको देख्न सकिन्छ । अविवाहितहरु मध्ये धेरै रोजगारी तथा वैदेशिक रोजगारीको शिलशिलामा बाहिर गएका छन् । अध्ययन क्षेत्रको वैवाहिक स्थिति तलको तालिकामा हेर्नुहोस् ।

तालिका नं. २

वैवाहिक स्थिति

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	विवाहित	१२०	३३.०५ %
२	विदुर	५	
	विधवा	१४	
३	अविवाहित	२४३	६६.९४ %
जम्मा		३६३	१०० %

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकाबाट के प्रस्ट हुन सकिन्छ भने अध्ययन क्षेत्रमा विवाहित भन्दा अविवाहितको संख्या बढी छ । ३६३ मध्ये २४३ जना अविवाहित छन् । जुन समग्रको भण्डै ६७ प्रतिशत हुन आउँछ । त्यसमध्ये १४ जना विधवा र ५ जना विदुर छन् । अविवाहित २ सय ४३ जना छन् । विवाहितभन्दा अविवाहित धेरै हुनुमा एउटै परिवारका ४/५ जनासम्म बालबच्चा हुनु र उनीहरूको विवाह हुन बाँकी हुनु प्रमुख कारण हो ।

४.२.३.१ विवाह गर्ने उमेर

विवाह गर्ने उमेरका सम्बन्धमा ठाउँ र समय विशेषले प्रभाव पार्ने गर्छ । त्यस्तै शैक्षिक जागरुकताले पनि विवाह गर्ने उमेरमा भिन्नता ल्याएको पाइन्छ । बाल विवाह प्रथा उन्मुलन उन्मुख रहेकाले अहिले १६/१८ वर्ष भएपछि मात्र विवाहको कुरा चलाइन्छ । प्रेम विवाह गर्नेले पनि यो उमेरपछि नै गर्ने गरेको अध्ययनका क्रममा पाइयो । हामीले उत्तरदातालाई तपाईं विवाहित कि अविवाहित भन्ने प्रश्नपश्चात कति वर्षको हुँदा विवाह भएको हो भनेर सोधेका थियौं । उत्तरदाता घरमूली छनोट गरिएकाले सबै घरमूली विवाहित नै भेटिए ।

तालिका नं. ३

विवाह गरेको उमेर

क्र.सं.	विवाह गरेको उमेर (वर्षमा)	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१.	१४ भन्दा कम	१	१३	१४	२३.३३ %
२.	१५-१९	२४	५	२९	४८.३३ %
३	२०-२४	१२	१	१३	२१.६६ %
४	२५ भन्दा माथि	४	-	४	६.६६ %
जम्मा		४१	१९	६०	१०० %

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

तालिकालाई हेर्दा छनोटमा परेका घरमुलीले विवाह गरेको समयमा पुरुषहरूको विवाह गर्ने सरदर उमेर १६ देखि १९ थियो भने, महिलाहरूको १५ वर्षभन्दा कम थियो । अनुसन्धानका क्रममा पाइएका कुल १९ महिला घरमूलीमध्ये १३ जनाको विवाह १५ वर्षभन्दा कम उमेरमा नै भएको छ । जबकि ४१ मध्ये २४ पुरुष घरमुलीले १६ देखि १९ वर्षको बीचमा विवाह गरेका छन् । यसले विवाह गर्ने उमेर पहिले निकै कम थियो भन्ने देखाउँछ । यस्तो तथ्य अन्तर्वार्ताका क्रममा पाइएपछि हामीले स्थानीय जानकार व्यक्ति शेरबहादुर गुरुडलाई आजभोलि विवाह गर्ने सरदर उमेर कति छ ? भनेर सोधेका थियौं । उनले यस्तो जवाफ दिए-

“विवाह गर्ने उमेर यही नै हो भन्न गाह्रो छ । सामान्यता यहाँ पुरुषहरूको २० वर्षभन्दा माथि र महिलाहरूको १५ देखि २० वर्षको उमेरमा विवाह हुने गरेको छ । तर केही केटाहरूको २० वर्षभन्दा कम र केटीहरूले २० वर्षभन्दा बढी उमेरको भएपछि बिहे गरेको पनि देखेका छौं । तर धेरैले मैले माथि भनेजस्तै उमेरमा विवाह गर्ने गरेका छन् ।”

यसबाट प्रस्ट हुन सकिन्छ, विवाह गर्ने उमेरमा परिवर्तन आइसकेको छ । पहिले सामान्यतया कम उमेरमा बिहे हुने गरेकोमा अहिले २० वर्षको हाराहरीमा बिहे हुने गरेको छ ।

४.२.४ परिवारको प्रकार

नेपालमा विशेष गरी तीन प्रकारका परिवार अस्तित्वमा छन् । ती एकल परिवार, संयुक्त परिवार र बृहत परिवार हुन् । त्यसमध्ये पनि एकल र संयुक्त परिवार नै बढी छन् । जुन हामीले बाहिरबाट सामान्य रूपमा देख्दा र अनुभव गर्दा पनि थाहा हुने कुरा हो । यस अध्ययन क्षेत्रमा पनि यी दुई प्रकारका परिवार नै बढी रहेको पाइयो । समाज विकासको सुरुवाती चरणमा बृहत परिवार नै हुने गर्दथ्यो । पछिल्लो यसमा त्यसमा निकै परिमार्जन आइसकेको छ । आजभोलि एकल र संयुक्त परिवारको संख्या बढ्दो छ । जसलाई तल तालिकासहित विस्तृतमा व्याख्या गरिएको छ ।

४.२.४.१ संयुक्त परिवार

संयुक्त परिवार त्यस्तो परिवार हो, जसमा बाबुआमा, छोराछोरी, दाजुभाइ, दिदीबहिनी, नातीनातीना समेत रहने गर्दछन् । गुरुडहरूको परम्परागत पारिवारिक प्रणाली संयुक्त नै रहेको पाइन्छ । संयुक्त परिवारका सदस्यहरूले एउटै चुल्होमा पकाएको खाना खाने, सामूहिक रूपमा त्यही घरको काम गर्ने र काम विभाजन पनि गरिएको हुन्छ । आर्थिक अवस्थाको बाँडफाँड घरको कुनै मुली व्यक्तिको इच्छाबमोजिम हुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिले कमाएको आर्जन घरमुलीलाई बुझाउनु पर्ने हुन्छ । कामको बोझ एउटै व्यक्तिलाई मात्रै नपरी सबैलाई समान रूपमा पर्न जान्छ । सुरक्षाको समेत प्रत्याभूति संयुक्त परिवारमा पाइन्छ । यस प्रकारको परिवारमा साधारणतया परिवारको तीन पुस्तासम्म रहेका हुन्छन् । यस परिवारमा हजुरबुबा, आमा, काका काकीहरू, अविवाहित दिदी तथा फुपुहरू र नाति/नातिना रहेका हुन्छन् । नाति नातिनाको विवाहपछि यो परिवारमा विभाजन आउँछ । यस्तो परिवारमा पुरुषको नै निर्णय मान्य हुन्छ । कृषि समाज बढी श्रम प्रधान हुने हुँदा यस प्रकारको ढाँचा पाइन्छ, तर औद्योगिक समाज विकसित र पाश्यात्य ढाँचा यो परिवारमा पाइँदैन । वर्तमान समयमा यस्तो परिवार पनि एकात्मक परिवारको ढाँचामा परिणत भएको देख्न सकिन्छ ।

४.२.४.२ एकल परिवार

एकल परिवार भन्नाले बाबुआमा र अविवाहित छोराछोरी भएको परिवारलाई बुझाउँछ, जसलाई सानो परिवार पनि भनिन्छ । दिन प्रतिदिन एकल परिवारको सङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै आइरहेको छ । ठूलो परिवारमा बस्दा आफ्नो व्यक्तिगत आवश्यकता, इच्छाहरूलाई दबाउनु पर्ने

हुन्छ । एकल परिवारमा आफ्नो परिवारमात्र भएकोले आफ्नो इच्छा र आकांक्षा बमोजिम परिवार चल्ने र चलाउन सजिलो महसुस भएको ठानिन्छ । आफ्नो आर्जन आफू खुसी आफ्नै परिवारले उपभोग गर्न पाउने हुँदा पारिवारिक संरचना मजबुत हुँदै जाने, आर्थिक प्रगति पनि उल्लेखनीय रूपमा हुनेगर्छ । आफ्नो श्रमबाट आएको आर्जनले आवश्यकता पूरा गर्न कसैको टोकेसो खानु नपर्ने, आफ्नो इच्छानुसारको काम गर्न पाइने जस्ता कारणले गर्दा एकल परिवारप्रति गुरुङ जातिहरूको रुची बढ्दै गएको देखिन्छ ।

४.२.४.३ बृहत परिवार

यो परिवार आमातर्फका नातेदारहरू र बाबुतिरका परिवारहरू मिलेर बनेको हुन्छ । यसमा तीन पुस्ताका सन्तानहरू सँगै रहन्छन् । यस्तो परिवारमा अलि बढी भैँभगडा हुने सम्भावना हुन्छ, किनकी जति धेरै मानिस भयो, त्यति नै धेरै इच्छा चाहना हुन्छन् । आर्थिक कारोबारमा पनि मनमुटाव सिर्जना हुनसक्छ । जसका कारण बृहत परिवारको संख्या निकै कम भइसकेको छ । त्यसको पुष्टि तलको तालिकाबाट पनि हुन्छ । समाज विकासको क्रममा सबैभन्दा पुरानो पारिवारिक ढाँचा बृहत परिवार नै हो । तर, आजभोलि त्यो अवस्था देखिँदैन ।

तालिका नं. ४

घरधुरी अनुसारको परिवारको आकार

क्र. सं.	परिवार	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	एकात्मक	३६	६०%
२	बृहत	६	१०%
३	संयुक्त	१८	३०%
जम्मा		६०	१००%

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

सन्दर्भ साहित्य समीक्षाका क्रममा गुरुङहरु बढी संयुक्त परिवारमा रहन्छन्, भन्ने पाइएको थियो । तर, अध्ययन क्षेत्रमा पुग्दा एकल परिवारहरु बढी रहेको पाइयो । माथिको तालिकाअनुसार आधाभन्दा बढी अर्थात् ३६ घर परिवार एकल रहेको देखिन्छ । यसमा लोग्ने, स्वास्नी र उनीहरुका अविवाहित छोराछोरी छन् । यस्तै बृहत परिवारको सङ्ख्या ६ मात्र रहेको देखिन्छ, भने संयुक्त परिवारको सङ्ख्या १८ छ । संयुक्त परिवारमा खास गरेर लोग्ने स्वास्नी उनीहरुको विवाहित छोरा र अविवाहित छोरीहरु पर्दछन् । कहिलेकाहीं अविवाहित भाइ छोराहरु समेत बस्ने गरेको पाइन्छ । तीन पुस्तासम्म एउटै परिवारमा बसेकोलाई यहाँ बृहत परिवारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

माथिको तालिकाले परिवारहरु संयुक्तबाट विखण्डित हुँदै मध्यम एकल बनिरहेका छन् । यसको कारण विशेष गरी पढेलेखेका व्यक्तिहरुले नै एकल परिवारलाई मन पराइदिनाले सुरु भएको मानिन्छ । ठूलो परिवारबाट आफ्ना इच्छा, आकांक्षा र आवश्यकता परिपूर्ति नहुने देखिएकोले एकल परिवारतर्फ ढल्कदै गएको देखिन्छ । यसबाट संयुक्त परिवारको आकार घट्दै जाने र एकल परिवारको आकार बढ्दै जानाले गर्दा गुरुङ जातिको पारिवारिक बनावट परिवर्तनमुखी भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

४.२.४.४ संयुक्त परिवारको विखण्डन

संयुक्त परिवारमा पारिवारिक विखण्डन आउनुमा मुख्यतया यसप्रतिको वितृष्णा र एकल परिवारप्रतिको मोह प्रमुख कारण रहेको स्थानीय अगुवा शेरबहादुर गुरुङ बताउँछन् । संयुक्त परिवारमा व्यक्तिगत इच्छा र आवश्यकतालाई दबाउनु पर्ने, आफूले चाहेको समयमा खानपिन तथा हिँड्डुल गर्न नपाइने, काम गर्नेले गरिरहनु पर्ने, परिवारका अन्य सदस्यहरु जो रातदिन घरकै लागि काम गर्दछन्, उनीहरुको व्यक्तिगत इच्छाले ठाउँ नपाउनाले पीडित व्यक्तिहरु नै संयुक्त परिवारबाट बाहिरिन चाहेको देखिने गरेको उनको भनाइ छ । संयुक्त परिवारप्रतिको मोह हट्नु र एकात्मक परिवारप्रतिको मोह बढ्दै जानुमा पुरानो पिँडी र नयाँ पिँडीबीच आपसी समझदारी हुन नसक्नु, परम्परागत र आधुनिक सोचाइबीच तालमेल नहुनु पनि निर्णायक कारण रहेको स्थानीय अगुवा पूर्णबहादुर गुरुङको धारणा छ ।

४.३ गुरुड जातिको आर्थिक अवस्था

अध्ययन क्षेत्रका गुरुडहरुको आर्थिक अवस्थामा निकै सुधार आइसकेको स्थानीय अगुवा शेरबहादुर गुरुड बताउँछन् । उनका अनुसार पहिले परम्परागत कृषि पेसामा मात्र आश्रित हुँदा वर्षदिनलाई छाक टार्नसमेत मुस्किल थियो । अहिले वैदेशिक रोजगारी, रोजगारी र व्यापारले आर्थिक अवस्थामा निकै सुधार ल्याएको छ । कृषि पेसा पनि अस्तित्वमै छ, तर यसले जीविकोपार्जनमा सहयोगी भूमिकामात्र खेलेको देख्न सकिन्छ । जसलाई तल विभिन्न उप-शीर्षकहरुमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

४.३.१ परम्परागत पेसा

परम्परागत पेसाको कुरा गर्ने हो भने गुरुडहरु पहिले पशुपालन र कृषि व्यवसाय नै केन्द्रित थिए । (कुराकानी, स्थानीय बयोवृद्ध पूर्णबहादुर गुरुड) पशुपालनमा मुख्यतः गाई, भैंसी, भेडा, बाखा, कुखुरा आदि पालिन्थ्यो, अर्भै पनि पालिन्छन् । यस्तै कृषितर्फ पाखा बारीमा आलु, लसुन, मूला, जौ, उवा, गहुँ, फापर, मकै, कोदो, तोरी, भटमास, काउनु खेती गरिन्छ भने, पानी लाग्ने ठाउँमा दर्मेली, आंगा, ठिङ्मा, मस्याङ र अन्य उन्नत जातका धान लगाउँछन् । गुरुडहरु खेतीपाती परम प्रथा (सामूहिक रूपमा मिलेर खेतीपातीमा गरिएको काम) द्वारा गर्दछन् । यतिसम्मका परम्परागत पेसा अर्भै पनि प्रचलनमा छन् । तर अन्य केही पेसामा निकै परिवर्तन आएको देखिन्छ । एक हिसाबले भन्ने हो भने लोपोन्मुख अवस्थामा छ । गुरुडहरुले निगालोको चोयाबाट भकारी, मान्द्रो, डोको, डालो, थुन्से, नाम्लो, स्याखु र बाँसको चोयाबाट नाङ्लो, चाल्नी आदि बुन्दथे । तर, यी परम्परागत पेसाहरु अहिले संकटमा परिसकेका छन् ।

४.३.२ हालको पेसा

अध्ययन क्षेत्रमा सतही ढंगले हेर्ने हो भने अधिकांश कृषि पेसामा नै आवद्ध रहेको देख्न सकिन्छ । तर, अध्ययनले के देखेको भने जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत कृषि होइन । मैदीका गुरुडहरुले कृषि पेसालाई निरन्तरता त दिएका छन्, तर पूर्णरूपमा यसमा निर्भर छैनन् । अधिकांश घरमा कोही न कोही वैदेशिक रोजगारीमा गएको भेट्न सकिन्छ । नेपालमै रहेकामध्ये पनि अधिकांश जागिर तथा व्यापारमा संलग्न छन् । कृषि पेसा पौढ र वृद्धवृद्धाको भरमा मात्रै धानिनु पर्ने अवस्था आइसकेको छ । अहिलेको मुख्य पेसा यही नै हो भनेर भन्न गाह्रो छ, तै पनि

रोजगारी र व्यापारमा युवाहरुको आकर्षण रहेको पाइएको छ । कृषि अब जीविकोपार्जनका लागि सहायक स्रोतका रूपमा मात्र सिमित भएको देख्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ५

उमेर समूह अनुसारको पेसा

उमेर समूह	कृषि	व्यापार	नोकरी	अन्य	जम्मा
०-१५	(बालबालिका) आश्रित				६६
१६-३०	९	३	२४	११	४७
३१-४५	८१	८	२७	१६	१३२
४६-६०	६९	९	११	१२	१०१
६० माथि	९	-	-	८	१७
	१६८	२०	६२	४७	३६३

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

अध्ययन क्षेत्रका सबैभन्दा धेरै १६८ जनाले कृषिलाई आफ्नो मुख्य पेसा मानेका छन्, जुन समग्रको ४६.२८ प्रतिशत हुन आउँछ । यस्तै नोकरीमा ६२ जना (१७.०७ %), व्यापारमा २० जना (५.५० %) र अन्यमा ४७ जना (१२.९४) छन् । अन्यमा समेटिएका मध्ये ६० वर्ष माथिका ८ र ४६ देखि ६० वर्षबीचका १२ गरी २० जना विभिन्न पेसामा आवद्ध भएर रिटायर्ड भएका हुन् । रिटायर्ड जीवन बिताइरहेका मध्ये केही भने कृषि पेसामा नै आवद्ध छन् । घर फर्किएपछि परम्परागत खेतीलाई दिन गुजारा गर्ने सहाराको रूपमा अपनाएको अध्ययन क्षेत्र पुग्दा देख्न सकिन्छ ।

माथिको तालिकाले कृषि पेसामा अभै आकर्षण रहेको देखाए पनि उनीहरु पूर्णरूपमा कृषिमै निर्भर नरहेको स्थलगत अध्ययनका क्रममा पाइयो । तालिकामै पनि ३१ देखि ४५ तथा ४६ देखि ६० वर्ष उमेर समूहका नागरिकहरु नै कृषि पेसामा आवद्ध रहेको देख्न सकिन्छ । जबकि १६ देखि ३० वर्ष उमेर समूहमा जम्मा ९ जना अर्थात २.४७ प्रतिशतले मात्र कृषि पेसा अपनाएका छन् । यसले के देखाउँछ भने हालको युवा पुस्ता कृषि पेसातर्फ आकर्षित छैन । निकै न्यून संख्याले मात्र कृषिलाई आफ्नो मुख्य पेसा बनाएका छन् । अध्ययन क्षेत्रका युवाहरु कि त वैदेशिक रोजगारी, कि त स्वदेशमै रोजगारी या व्यापार व्यवसामा आकर्षित छन्, जुन कुरा माथिको तालिकाले पनि देखाएको छ । १६ देखि ३० वर्ष उमेर समूहका ४७ मध्ये २४ जना अर्थात ५१ प्रतिशत रोजगारीमै आवद्ध रहेको देखिनुले पनि युवा पुस्ता कृषिबाट टाढा हुँदै गएको देखाउँछ ।

४.३.३ आर्थिक स्रोत

जीविकोपार्जनका लागि परिवारको आर्थिक स्रोतको कुरा गर्ने हो भने ठाउँ, समाज र समय विशेषले फरक पारेको देखिन्छ । यस ठाउँमा बस्ने गुरुडहरुले कृषि, पशुपालन, नोकरी र व्यवसायबाट आर्थिक उपार्जन गरिरहेका छन् । खेतीपातीमा धान, मकै, कोदो, फापर तथा पशुपालनमा गाईभैँसी, भेडाबाखा, कुखुरा आदि पर्दछन् । त्यस्तै नोकरीलाई आर्थिक स्रोतको अर्को आधार मान्न सकिन्छ । नोकरीलाई दुई भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ, स्वदेशमै गरिने नोकरी र विदेश गएर गरिने नोकरी । स्वदेशी नोकरीमा नेपाली सेना, प्रहरी, शिक्षक, सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाको सेवा आदि छन् भने विदेशी नोकरीमा विदेशी सेनामा भर्ती हुने र अन्य कामका लागि विदेश जानेहरु पर्दछन् । यसका अलावा व्यापार पनि अर्थोपार्जनको अर्को विकल्प रहेको देखिएको छ । यसमा गाउँमै सामान्य पसल चलाएर बस्नेहरु बढी छन् । विभिन्न पेसा व्यवसायबाट आउने औसत आम्दानी तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ६

वार्षिक आम्दानी र तथा खर्चको विवरण औसतमा (प्रतिघरधुरी)

आम्दानी		खर्च	
विवरण	रकम रु.	विवरण	रकम रु.
पशुपालन	१००,०००	शिक्षा	२,००,०००
नोकरी	३००,०००	स्वास्थ्य	६०,०००
ज्यालामजदुरी	१५,०००	मनोरञ्जन	५०,०००
वैदेशिक रोजगार	३,००,०००	खाद्यान्न	२०,०००
कृषि (फलफूल)	२०,०००	लत्ताकपडा	७०,०००
जडीबुटी	५,०००	विविध	१००,०००
जम्मा	७,४०,०००	जम्मा	५००,०००
वचत	२,४०,०००		

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा प्रत्येक शीर्षकमा उल्लेख औसत आम्दानी तथा खर्च अध्ययन क्षेत्रबाट संकलित कुल डाटालाई घरधुरी संख्याले भाग गरेर निकालिएको हो । तालिकालाई हेर्ने हो भने आर्थिक उपार्जनको प्रमुख स्रोत वैदेशिक रोजगारी नै हो । वैदेशिक रोजगारीबाट प्रतिघरधुरी औसतमा वार्षिक ३ लाख रुपैयाँ आम्दानी भइरहेको देख्न सकिन्छ । जबकि अघिल्लो

तालिकाअनुसार ४० प्रतिशत मानिस आवद्ध रहेको कृषि पेसाको औसत आम्दानी जम्मा २० हजार छ । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने पहिलेजस्तो कृषि अब जीविकोपार्जनको प्रमुख आधार रहेन । यसले त निरन्तरता पाइरहेको मात्र छ । कृषिलाई छाड्न नसके पनि अध्ययन क्षेत्रका गुरुङहरुले अरु नै स्रोतबाट आम्दानी गरिरहेका छन् । परिवार पनि यस्तै कमाइहरुबाट पालिएको छ । माथिको तालिकाले स्वदेशमै गरिने नोकरी र पशुपालनलाई पनि अर्थोपार्जनको प्रमुख आधारको रूपमा देखाउँछ । स्वदेशमै हुनेले कृषिलाई पनि निरन्तरता दिँदै पशुपालन र नोकरीबाट आम्दानी गरी गुजारा चलाइरहेका छन् ।

४.३.४ नेपाली तथा विदेशी सेना

गुरुङ समाजमा पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि नै सेना, पुलिसमा भर्ना हुने तथा स्वदेशी र विदेशी सेनामा समेत भर्ना लिने कार्य हुँदै आएको पाइन्छ । सोभा, निडर र बहादुर भएकाले भारतीय तथा ब्रिटिस सेनामा यिनीहरूलाई लिने गरेको पाइन्छ । यसका अलावा विदेशमा गएर श्रम गर्ने र नेपालमै पनि सेना, पुलिस प्रशासन आदिमा सेवा गर्ने कार्य गर्दै आएका छन् ।

तालिका नं. ७

नेपाली तथा विदेशी सेना

विवरण	बहालबाला	रिटायर्ड	जम्मा
नेपाली सेना	८	२३	३१
ब्रिटिस सेना	११	७	१८
भारतीय सेना	२२	२७	४९
नेपाल प्रहरी	३	१४	१७
जम्मा	४४	७१	११५

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकालाई हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा भारतीय सेनामा जाने गुरुङहरूको संख्या बढी छ । फौजीमा कार्यरत र रिटायर्ड गरी १ सय १५ जनामध्ये ४९ जना त भारतीय सेनामा नै छन् । त्यसपछि नेपाली सेनामा ३१, ब्रिटिश आर्मीमा १८ र नेपाल प्रहरीमा १७ जना छन् । यो गाउँमा फौजीमा आबद्ध हुनु एउटा आकर्षणको विषय नै रहेको देख्न सकिन्छ । सकेसम्म ब्रिटिश वा इण्डियन आर्मीमा आबद्ध हुने र त्यो सम्भव नभएमा नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीमा जाने गरेको स्थलगत अध्ययनका क्रममा देखियो । यसरी फौजीमा भर्ति हुने संस्कारले अध्ययन क्षेत्रका गुरुङहरूको आर्थिक अवस्था उकास्न सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । यसले जीविकोपार्जनको तरिकामा पनि निकै परिवर्तन ल्याइसकेको छ ।

४.३.५ कृषि

मध्य पहाडी भेगको तल्लो समथर भू-भागसम्म बसोबास गर्ने गुरुङहरूले भौगोलिक अवस्थाअनुसार विभिन्न वाली लगाउँछन् । परम्परादेखि नै उनीहरू कृषिबाट उत्पादित वस्तुबाट जीविकोपार्जन गरिरहेका छन् । गुरुङहरू कृषि कार्य गर्दा पर्म (पालैसँग मिलीजुली गरिने काम) प्रथाबाट गर्दछन् । उनीहरूको जग्गा जमिन पनि छ । तर, उब्जाउका हिसाबले भने त्यति उर्वर नरहेको अध्ययनका क्रममा देखियो । कृषिमा आबद्ध गुरुङहरूले विशेषगरी धान, मकै, कोदो, फापर लगायतका कृषि उपज लगाउने गरेका छन् । परिवारको स्वामित्वमा रहेको जग्गा जमिनहरूको परिमाण तलको तालिकामा नियाल्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ८

जग्गाको स्वामित्व

जग्गाको परिणाम (रोपनी)	खेत	बारी	पाखो	घडेरी
०- ५	२०	२५	२०	६०
५- १०	१५	१५	१८	-
१०- १५	१०	१२	१२	-
१५- २०	५	८	१०	-
जम्मा	५०	६०	६०	६०

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा हेर्दा सबै परिवारसँग बसोबासका लागि घडेरी छ । पाखोबारी पनि सबै परिवारसँग छ, तर १० परिवारको खेत छैन । पाखो बारी उब्जनीका हिसाबले उर्बर मानिँदैन । त्यहाँ मकै, कोदो, फापर लगायतका बाली लगाउने गरिन्छ । तर, त्यसका लागि आकाशे पानीमा भर पर्नुपर्छ । थोरतिनो खेत भएकाहरूले त्यहाँ नगदेबाली पनि लगाउने गरेका छन् । नगदे बालीमा तरकारी लगाउने गरिएको अध्ययनका क्रममा पाइयो ।

पारिवारिक स्वामित्वमा धेरथोर जमिन भए पनि मैदीका गुरुडहरूले यसकै भरमा जिविकोपार्जन चलाउन नसक्ने अवस्था रहेको कुरा खेत कम र पाखोबारी बढी हुनुबाट नै प्रष्ट हुन्छ । जुन कुरा कृषिप्रतिको आकर्षण कम हुनुको मुख्य कारण पनि बनेको छ ।

४.३.६ पशुपालनको अवस्था

गुरुडहरुले परम्परागत रूपमा कृषिसँगै पशुपालनबाट आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । प्रत्येक घरमा धेरथोर सबै प्रकारका पशु/चौपायाहरु पालिएका छन् । उच्च पहाडी भू-भागमा भेडा, च्याङ्ग्रा र तल्लो भागमा गाई, भैंसी पाल्ने गरेको पाइन्छ । पशुहरुबाट दही, दूध, माछा/मासु प्राप्त गर्न सकिन्छ । अन्य क्षेत्रमा भेडाको ऊन राडीपाखी बनाउन प्रयोग गरी त्यसबाट आर्थिक उपार्जन गर्ने गरेको देखिए पनि यहाँ अहिले त्यो अवस्था छैन । यसलाई मैदीका गुरुडहरुले छाडिसकेका छन् । पालिएका भेडा/च्याङ्ग्राहरु पनि मासुका लागि नै खपत हुने गरेका छन् ।

तालिका नं. ९
पशुपालनको अवस्था

क्र.सं.	पशुहरुको विवरण	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
१	गाई/गोरु	६० (सबै घरधुरीमा)	१०० %
२	भैंसी	४०	६७ %
३	भेडा	५०	५० %
४	बाखा	६०	१०० %
५	कुखुरा	६०	१०० %
६	परेवा	२०	३३ %
७	हाँस	१०	१७ %

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

अध्ययन क्षेत्रका ६० वटै परिवारमा गाईगोरु, बाखा र कुखुरा पाल्ने गरेको पाइयो । जुनुकरा माथिको तालिकाले पनि देखाउँछ । तर यसरी पालिएका पशुचौपायाहरु व्यवसायिक रूपमा फार्म नै खोलेर पालिएका भने होइनन् । परम्परागत पशुपालनले अझै पनि निरन्तरता

पाएको देख्न सकिन्छ । यसका अलावा भेडा, हाँस, परेवाजस्ता पशुपक्षीहरु पनि पालिने गरेको छ । यसले पनि पूर्ण व्यवसायिकता भन्ने पाएको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा नै यसले निरन्तरता पाएको छ । तर, भेडाहरु भन्ने यहाँ उनका लागि भन्दा मासुका लागि नै बिक्री हुने गरेको देखिन्छ । भेडाको उनबाट राडी पाखी बनाएर बेच्ने परम्परागत पेसा संकटमा परिसकेको छ ।

४.४ गुरुडहरुको सामाजिक अवस्था

मानिस चेतनशील प्राणी हो । यसकारण ऊ समाजमा एक आपसमा मिलेर बसेको हुन्छ । एउटा समाजमा विभिन्न खालको सामाजिक परम्परा रहेका हुन्छन् । ती सामाजिक परम्पराको अनुसरण गर्दै जानु मानवीय गुण हो । कुनै पनि जातिको सामाजिक परम्परा अरु जातिको भन्दाभिन्दै खालको हुन्छ । गुरुड जातिको पनि आफ्नै खाले परम्परा रही आएको छ । तर, वर्तमान समयमा विभिन्न कारणले गुरुड जातिको परम्परागत मान्यतामा परिवर्तन आउन थालेको मैदीका स्थानीय बयोवृद्ध पूर्णबहादुर गुरुड बताउँछन् । परिवारको किसिम, विवाह परम्परा, शिक्षा लिने तरिका, संस्कारहरु मान्ने चलन आदिमा क्रमशः परिवर्तन हुँदै आएको उनको भनाइ छ ।

४.४.१ पारिवारिक अवस्था

परम्परागत मान्यताअनुसार गुरुड समुदायका मानिसहरु प्रायजसो संयुक्त परिवारमा बस्दथे । (गुरुड, २०४१) वर्तमान समयमा शिक्षा, सञ्चार, चेतना, आधुनिकीकरण, पश्चिमीकरण आदिको प्रभावले संयुक्त परिवारभन्दा एकल परिवारमा बस्नेहरुको संख्या बढेको छ । संयुक्त परिवारमा बस्दा स्वतन्त्र भएर आफ्नो इच्छा र आकांक्षालाई प्रकट गर्न सक्दैनथे । एकल परिवारमा बसेपछि आफू स्वतन्त्र भएको महसुस गर्ने गुरुड समुदायको स्थिति राम्रो भएको पाइन्छ । घरको काममा मात्र सिमित भएर बस्नु नपर्ने, बाहिरी वातावरणसँग पनि घुलमिल हुन पाइने हुनाले महिलाहरु पहिलेको तुलनामा परिवर्तित छन् । महिलाहरुले पनि परिवारको निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्न सक्ने भएकाले परिवारहरु संयुक्तबाट एकलतर्फ बढ्दै गएको देख्न सकिन्छ । जुनकुरा मैदीका स्थानीय गुरुड अगुवा पूर्णबहादुर गुरुड स्वीकार्छन् ।

४.४.१.१ पारिवारिक संरचना

व्यक्ति-व्यक्ति मिलेर परिवार र परिवार-परिवार मिलेर समाज बन्दछ । समाज मानिसहरुको समूह हो । तर, समाज हुनलाई त्यस भित्रका व्यक्तिहरुबीच एकआपसमा मेलमिलाप र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । परिवारभित्र संयुक्त परिवार, एकल परिवार, सानो परिवार, आदि हुन्छन् । एउटा घरमा बुबा, आमा, छोरा, छोरी, हजुरबुबा, हजुरआमा, नाति, नातिनी, आदि मिलेर परिवार बनेको हुन्छ । लोग्ने र स्वास्नी मात्र भएको परिवारलाई पनि परिवार भनिन्छ, तर त्यो परिवारलाई पूर्ण परिवार मान्न सकिँदैन, त्यहाँभित्र सरसहयोगका लागि केवल एक जना मात्र हुन्छन् । पूर्ण परिवारमा हजुरबुबा, हजुरआमा, आमा, बुबा, छोरा, छोरी, नाति, नातिनी, आदि हुन्छन्, जहाँ सरसहयोगका लागि धेरैजना हुन्छन्, एउटै परिवारमा बसेर पनि त्यसभित्र मेलमिलाप र सरसहयोग हुँदैन भने त्यो परिवार हुन सक्दैन । अध्ययन क्षेत्रको गुरुङ्ग समुदायमा फरक-फरक संरचना भएका परिवारहरु भेटिएको छ । जुनकुरा तालिका नम्बर ३ मा पनि देख्न सकिन्छ । कुनै परिवार ठूला छन्, कुनै परिवार साना छन्, कुनै एकल परिवार छन्, भने कुनै संयुक्त छन् । परिवारभित्र सबै मिलेर आफ्नो-आफ्नो काम गर्छन् । आफ्नो परिवारका लागि घरका सबै सदस्यबीच एक आपसमा अन्तरक्रिया र सरसहयोग भावना रहेको पाइयो । कुनै-कुनै परिवारमा सबै सदस्यबीच सरसल्लाह र मेलमिलाप हुने गरेको पाइएन । यस्तो किसिमको वातावरण खासगरी ठूला परिवारमा हुने गरेको पनि अध्ययनको क्रममा भेटियो ।

४.४.१.२ पारिवारिक बनोट

परिवारभित्र एउटै लिङ्ग र उमेरका सदस्यहरु बस्दैनन् । भिन्न उमेर र लिङ्गका सदस्यहरुबाट परिवार बनेको हुन्छ । कुनै परिवारमा महिलाको र कुनैमा पुरुषको संख्या बढी हुन्छ । त्यसैगरी कुनै परिवारमा साना उमेरका व्यक्ति बढी हुन्छन् । अध्ययन क्षेत्रका गुरुङ्गहरुको पारिवारिक बनोट पनि फरक-फरक किसिमको छ, महिलाहरुको पारिवारिक बनोटका बारेमा अध्ययन गर्दा १ वर्ष भन्दाभन्दा बालबालिकादेखि ५० वर्षभन्दा माथिका सदस्यहरु रहेका परिवार पनि भेटियो, बच्चा-बच्ची र पाका उमेरका सदस्य नभएका परिवार पनि भेटियो । कुनै परिवारमा महिलाको संख्या बढी देखियो र कुनै परिवारमा पुरुषको संख्या बढी देखियो । घरमा निर्णय प्रक्रियामा अझै पनि वृद्ध बाबुआमा तथा घरमूलीको हस्तक्षेपकारी भूमिका रहेको पाइयो । परिवारका अन्य सदस्यहरुले साना ठूला निर्णय लिनु पर्दा सल्लाह तथा सुझाव लिने गरेको देख्न पाइयो ।

४.४.२ धर्म

अध्ययन क्षेत्रका गुरुडहरुको सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन भए पनि धर्म भने परिवर्तन भएको पाइँदैन । पहिला पनि बौद्ध धर्म मान्थे । हिन्दू धर्मअनुसार मनाइने चाडपर्वहरु पनि मनाउँथे अहिले पनि बौद्ध धर्म र हिन्दू धर्म दुवैलाई आत्मसाथ गर्ने गुरुडहरु छन् । धर्म मान्ने सोचाइमा भने परिवर्तन भएको देख्न सकिन्छ । धर्मको नाममा हुने अन्धविश्वासी कुराहरु गुरुड समुदायले विश्वास गर्न छाडेको अध्ययनका क्रममा देखियो । हिन्दू र बौद्ध धर्मावलम्बीबीच निकै राम्रो मेलमिलाप समाजमा देख्न सकिन्छ । एकअर्काको चाडपर्व तथा उत्सवहरु सहयोग पुऱ्याउने गरेको देख्न सकिन्छ ।

तालिका नम्बर १०

धर्मका आधारमा परिवारको विभाजन

क्र.सं.	धर्म	संख्या	प्रतिशत
१	हिन्दू	९	१५ %
२	बौद्ध	४८	८० %
३	क्रिश्चियन	३	५ %
४	अन्य	-	-
जम्मा		६०	१०० %

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश परिवार बुद्धिष्ट हुन् । अचम्मको कुरा त के भने १५ प्रतिशत परिवारले आफूहरुलाई हिन्दू मान्न थालिसकेका छन् । यी परिवारहरुमा हिन्दू परिवारसँग बिहेबारी र नाता सम्बन्ध चलेको धेरै भइसकेको अध्ययनमा पाइयो । यी मध्ये अधिकांशले विवाह पनि अन्तरजातीय गरेका छन् । यद्यपी सबैभन्दा ठूलो संख्या अझै पनि बुद्धिष्टको छ । बुद्धिष्टहरु ८० प्रतिशत छन् । उनीहरु बुद्धिष्ट नै भए पनि हिन्दू धर्मावलम्बीहरुसँग हरेक चाडपर्वहरु सेलिब्रेट

गर्ने गरेको देख्न सकिन्छ । अध्ययनका क्रममा स्थानीय अगुवाहरूले चिन्ता व्यक्त गरेको कुरा चाहीं क्रिश्चियनहरूको उपस्थिति थियो । पहिले यो गाउँमा कोही पनि क्रिश्चियन थिएनन् । पछि विभिन्न प्रलोभनमा पारेर विपन्न तीन परिवारलाई धर्म परिवर्तन गरी क्रिश्चियन बनाइएको भन्दै स्थानीय अगुवा शेरबादुर गुरुडले चिन्ता व्यक्त गरे ।

४.४.३ संस्कृति

अध्ययन क्षेत्रका गुरुड जातिको भेषभूषा, भाषा, धर्म, परम्परागत संस्कार, रहनसहन, रितिरिवाज, चाडपर्व, उत्सव आदि उनीहरूको संस्कृति हो । गुरुड समुदायहरूले आफ्नो संस्कृतिलाई छोडेका छैनन्, तर भेषभूषामा परिवर्तन आएको छ । पहिलेका गुरुड बालबालिका गुरुड भाषाबाहेक अन्य भाषा बोल्न जान्दैनथे, अहिले नेपाली भाषा बढी बोल्ने भएका छन् । महिलाहरू सभा, सम्मेलन, बैठक, आदिमा नेपाली भाषा नै प्रयोग गर्छन् । परम्परागत संस्कारमा पनि परिवर्तन आएको पाउन सकिन्छ । पास्नी, व्रतवन्ध, विवाह, आदि संस्कारमा परिवर्तन आएको छ । धेरैजसो संस्कारहरू हिन्दूधर्माबलम्बीबाट प्रभावित रहेको अध्ययनका क्रममा देख्न सकिन्छ । यस्ता संस्कारहरू परम्परागत तरिकाले नगरी आधुनिक तरिकाले मनाउने चलन आएको छ । रहनसहनमा पनि परिवर्तन भएको पाउन सकिन्छ । बस्ने घर, शौचालय, खाना पकाउने साधन, खाने कुराहरू प्राय परिवर्तन भएको छ । चाडपर्व, उत्सव पनि नयाँ तरिकाले मनाउन थालिएको छ । यसरी गुरुड समुदायको सामाजिक संस्कार र संस्कृतिमा परिवर्तन भएको अध्ययनले देखाएको छ ।

४.४.४ गुरुड समुदायको वैवाहिक अवस्था

समाज, परम्परा उस्तै भए पनि परम्परादेखि नै अन्य जातिका महिलालाई भन्दा बढी स्वतन्त्रता गुरुड समुदायलाई भएको पाइन्छ । मागी विवाहभन्दा पनि बढी प्रेम विवाहको प्रचलन रहेको गुरुड जातिमा पहिले थोरै मात्रामा प्रेम विवाह हुने गरेको पाइएता पनि वर्तमान समयमा त्यसले अभै मौलाउने मौका पाएको छ । क्षेत्री, बाहुन समुदायमा जस्तो छोरीलाई कर गरेर विवाह गरेर पठाउने, छोरी चेलीले आफूले मन पराएको केटासँग जान गाह्रो हुने स्थिति गुरुड समुदायमा कमै देखियो । उत्तरदातालाई सोध्दा पनि प्रायजसोले मन मिलेर विवाह गरेको भन्ने उत्तर दिए । तालिका नम्बर २ मा विवाह गर्ने उमेर र अवस्था बारे देखाइएको छ । जहाँ युवतीहरू १६ देखि २० वर्षमा बढी विवाह गर्ने गरेका छन् भने युवकहरू २१ देखि २५ वर्षको

उमेरमा विवाह गर्ने प्रचलन बढी रहेको छ । जुनकुरा माथिको तालिकाको विश्लेषणका क्रममा पनि प्रष्ट पारिसकिएको छ ।

४.४.५ गुरुङ समुदायको शैक्षिक स्थिति

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु पहिले त्यति पढेलेखेका हुँदैनथे । खेतीपाती, घाँस-दाउरा र सानै उमेरमा विवाह गर्ने चलनले गर्दा पढ्न नपाएको उत्तरदाता मध्येकी वृद्धा सुकमाया गुरुङले बताइन् । पढ्ने मन भए पनि पढ्न पाइँदैन थियो, विद्यालय थिएनन्, पढ्ने पैसा हुँदैनथ्यो भन्ने उत्तर पुरानो पुस्ताका गुरुङ समुदायहरुबाट आयो । वर्तमान समयमा भने पढ्नुपर्छ भन्ने चेतना सबैलाई आएको छ । केही वर्षयता गुरुङ समुदायको शैक्षिक स्थिति पनि राम्रो हुँदै आएको छ । आफूले पढ्न नपाए पनि छोरीलाई त पढाउनु पर्छ भन्ने मान्यता गुरुङ समुदायहरु राख्छन् । विभिन्न कारणले पढ्न नपाएका र पढाई छुटेका महिलाहरु पनि प्रौढ शिक्षा र अन्य अनौपचारिक शिक्षा लिएर शिक्षित हुन थालेका छन् । पुरुषहरु महिलाको तुलनामा बढी शिक्षित छन् । प्राय पुरुषहरु कम्तिमा पनि साक्षर रहेछन् भने महिलाहरु केही अशिक्षित पाइयो ।

४.४.६ स्वास्थ्यको अवस्था

स्वास्थ्य नै धन हो, भन्ने कुरा धेरैले भन्ने गरेको सुनिन्छ । जब मानिस आफू निरोगी र स्वस्थ रहन्छ, तबमात्र उसले अरु कुरा सोच्न सक्छ र धन कमाउन पनि सक्छ । तर, आफू नै रोगी भएपछि केही गर्न सक्दैन । गुरुङ समुदायमा पहिले-पहिले यो भनाइलाई उपयोगमा ल्याएको पाइन्छ । अहिले पनि कति गुरुङ समुदायमा जाने हो भने त्यहाँको स्वास्थ्य स्थिति सन्तोषजनक देखिन्छ । गरिबी, अशिक्षा, चेतनाको अभाव आदि कारणले गुरुङ समुदाय अझै पनि पिछडिएको छ । अध्ययन क्षेत्रको गुरुङ समुदायको पनि स्वास्थ्य स्थिति पहिले राम्रो थिएन । घरधन्दा, मेलापात, घाँसदाउरा आदिमै समय बित्थ्यो । बच्चाबच्ची जन्माउँदा पनि उमेरको अन्तराल नराखी जन्माइने चलनले धेरै बच्चाबच्ची हुन्थे । कतिको अकालमा ज्यान जान्थ्यो । सरसफाइको अभावले र अज्ञानताले कतिपय स-साना रोगबाट पनि गुरुङ समुदायका सदस्यहरुको मृत्यु हुन्थ्यो । जाँड, रक्सीको अत्याधिक सेवन, धुम्रपान आदिले धेरै सताउँथ्यो । (स्थानीय बयोवृद्ध पूर्णबहादुर गुरुङ, कुराकानी) तर, वर्तमान समयमा शिक्षा, रोजगारी, संचार, चेतना आदि कारणले गर्दा गुरुङ समुदायमा स्वास्थ्य चेतनाको स्तर बढेको देख्न सकिन्छ । परिवार नियोजन साधनको प्रयोगले बच्चाबच्ची कम जन्माउन थालेका छन् । जाँडरक्सी सेवन

गर्दा हुने असरबारे जानकार हुन थालेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका महिलाको स्वास्थ्य स्थितिमा पनि पहिलेको तुलनामा निकै सुधार आएको छ ।

४.४.७ गुरुड समुदायको संघ-संस्थामा संलग्नताको अवस्था

अध्ययन क्षेत्रका गुरुडहरु विभिन्न संघ-संस्थाहरुमा आवद्ध हुन थालेका छन् । पहिले अशिक्षा, अभाव, गरिबीजस्ता कारणले पछि परेका गुरुडहरु वर्तमान समयमा अन्य समुदायसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने स्थितिमा आएका छन् । पुरुषको तुलनामा महिला पछि परे पनि अहिले महिला विभिन्न संघ-संस्थामा आवद्ध छन् । आमा समूह, सहकारी संस्था, गरैसरकारी संस्था, राजनितिक दल, सरकारी निकाय आदिमा गुरुड समुदायहरुको संलग्नता पहिलेको तुलनामा निकै बढेको छ । पहिले पुरुषमात्र विभिन्न संस्थासँग आवद्ध हुन्थे भने अहिले महिला पनि आवद्ध हुन थालेका छन् । यस्ता परिवर्तन देखा पर्नुमा शिक्षा, आधुनिकीकरण, संचार, पश्चिमीकरण, आदिको भूमिका रहेको अध्ययनका क्रममा पाइयो ।

४.४.८ सामाजिक/आर्थिक संघ-संस्था र त्यसको प्रभाव

अध्ययन क्षेत्रको गुरुड समुदायमा सामाजिक संघ-संस्था र आर्थिक संघ-संस्थाले निकै प्रभाव पारेको देखिन्छ । सामाजिक संघ-संस्थाका रुपमा महिला/आमा समूह, गूठी, क्लब, आदिले विभिन्न बैठक, सम्मेलन, तालिम, चेतना मूलक कार्यक्रमहरु गर्ने भएकोले त्यस्ता कार्यक्रमहरुबाट गुरुड समुदायमा चेतना अभिवृद्धि, आत्मविश्वास, उत्साह, आदिको प्रभाव परेको देखिन्छ । पढ्नुपर्छ, बाहिरी वातावरण बुझ्नुपर्छ, स्वस्थ रहनुपर्छ, आफ्नो घरव्यवहार चलाउन घरमै बसेर सानातिना व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा यस्ता संघ-संस्थाको माध्यमबाट आफूहरुले सिकेको उत्तरदाताहरु बताउँछन् । आर्थिक संघ-संस्थाका रुपमा सञ्चालित सहकारी संस्था, बैंक आदिमा पैसा वचत गर्ने बानी आजकलका गुरुडहरुमा पाइयो । त्यसबाट सहूलियत दरमा ऋण लिने र त्यसबाट स-साना व्यापार व्यवसाय चलाउने गरेको पनि पाइएको छ । आफूले कमाएको पैसा वचत गर्नुपर्छ । आफ्नो अधिकारका लागि आवाज उठाउनु पर्छ, न्यायका लागि आवाज उठाउनु पर्छ भन्ने चेतना समाजमा बढेको अध्ययनले देखाएको छ ।

तालिका नम्बर ११

संघ/संस्थामा आवद्धताको अवस्था

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	सहकारीमा	४३	११.८४ %
२	गैरसरकारी संस्थामा	१६	४.४० %
३	समूह	३४	९.४१ %
४	क्लब	२१	५.७८ %
५	कतै आवद्ध नभएका	२४९	६८.५९ %
जम्मा		३६३	१०० %

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा कुनै पनि संघ-संस्थामा आवद्ध नभएका व्यक्तिहरूको संख्या धेरै देखिए पनि त्यसले संघ/संस्थाप्रति मैदीमा देखिएको आकर्षणलाई सही ढंगले प्रतिनिधित्व गर्दैन । किनकी कतै आवद्ध नभएका २४९ बालबालिका, वृद्धवृद्धा सबैको संख्या सामेल छ । अध्ययन क्षेत्रका १ सय १४ जना माथि उल्लेखितमध्ये कुनै न कुनै संस्थामा आवद्ध रहेको पाइयो । ६१ घरधुरीबाट १ सय १४ जना भन्नुको मतलब सरदर एउटा परिवारबाट २ जना कुनै न कुनै संस्थामा आवद्ध छन् । यस्ता संघ-संस्थाले स्थानीयलाई जीविकोपार्जनमा सघाइरहेको देख्न सकिन्छ । गैरसरकारी संस्थाहरूले आवश्यक प्राविधिक ज्ञान दिने, मल विउ विजन उपलब्ध गराउने जस्ता सहयोग गरेका छन् भने सहकारीहरूले सानातिना व्यापार व्यवसाय संचालन गर्न ऋण दिने तथा थोरबहुत आम्दानी वचत गर्ने बानी बसाल्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देख्न सकिन्छ ।

४.५ जीविकोपार्जनको अवस्था

“जीविकोपार्जन त्यो कार्य वा व्यवसाय हो, जुन जीवन निर्वाहको उद्देश्यले गरिन्छ । यसमा आर्थिक उपार्जनको मुख्य उद्देश्य जीवन निर्वाह नै हुन्छ, न कि धन सञ्चय ।” (विकीपेडिया) माथिका तालिकाहरु नियाल्ने हो भने पनि के प्रस्ट हुन सकिन्छ, भने अध्ययन क्षेत्रका गुरुडहरुको जीविकोपार्जन कृषि, पशुपालन, रोजगारी, वैदेशिक रोजगारी र व्यवसायबाट चलिरहेको छ । त्यसमा पनि वैदेशिक रोजगारीले मुख्य हिँस्सा ओगटेको देख्न सकिन्छ । जीविकोपार्जनको परम्परागत स्रोत कृषि नै भएकाले गुरुडहरु आज पनि खेतीपाती गर्छन् । तर, यसलेमात्र जीविका चलेको देख्न सकिन्न । एक हिसाबले भन्दा खेतीपातीलाई परम्परा धान्न मात्र निरन्तरता दिएको देखिन्छ, जुनकुरा तालिका नम्बर ४ र ५ ले पनि देखाउँछ । हरेक घरमा कोही न कोही वैदेशिक रोजगारी या स्वदेशकै मुख्य सहरहरुमा रोजगारीका लागि पुगेका छन् । केही व्यवसायमा छन् । पशुपालनले पनि जीविकोपार्जनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देख्न सकिन्छ । यसले केही हदसम्म कृषि पेसालाई जोगाइराख्न सहयोग पुऱ्याएको छ । कृषि र पशुपालनलाई एक ठाउँमा जोडेर हेर्ने हो भने एउटा परिवारको जेनतेन गुजारा चल्ने देखिन्छ ।

४.५.१ जीविकोपार्जनको शैलीमा आएको परिवर्तन

समाज विकासको क्रम नियाल्ने हो जीविकोपार्जनको पुरानो स्रोत सिकार, त्यसपछि कृषि, पशुपालन नै हो । सुरुमा सिकार खेलेर जीविका चलाउने मानिसहरु विस्तारै सामूहिक बसोबास र कृषि पेसातर्फ आकर्षित भए । सँगसँगै पशुपालनले पनि जीविका चलाउनमा सघाउन थाल्यो । हुँदै जाँदा सिकारभन्दा कृषि तथा पशुपालन जीविकोपार्जनका लागि मुख्य स्रोत बने । (विकीपेडिया)

अध्ययन क्षेत्रमा हेर्ने हो भने अब जीविकोपार्जनका लागि अब कृषि र पशुपालन मात्र पर्याप्त रहेन । जुन कुरा तालिका नम्बर ५ बाट पनि बुझ्न सकिन्छ । जीविकोपार्जनका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण हिँस्सा वैदेशिक रोजगारीले ओगटेको देख्न सकिन्छ । गुरुड समुदायमा ब्रिटिश तथा इण्डियन आर्मीमा गएकाहरुले परिवारलाई आर्थिक रुपमा निकै नै सबल बनाइसकेका छन् । अन्यले पनि स्वदेशमै रोजगारी वा पेसा व्यवसाय गरेर जीविका धानिरहेका छन्, यही हो जीविकोपार्जनको शैलीमा आएको परिवर्तन । जीविकोपार्जनको तरिका फेरिएसँगै खानपान र लवाइखवाइमा पनि परिवर्तन आएको देख्न सकिन्छ । सुरुमा कोदो तथा मकैको ढिँडो खाएर

गुजारा चलाउने तथा परम्परागत पोशाक लगाउने गुरुडहरुमा आधुनिकताको प्रभाव स्थलगत अध्ययनका क्रममा प्रस्टै देखियो । गुरुड जातिको परम्परागत पोशाक त अब शोखमा सिमित भइसकेको छ । जुन ल्होसारजस्ता चाडपर्व तथा जमघटहरुमा मात्र लगाएको देख्न पाइन्छ । अन्य समयमा सर्ट, पाइन्ट, कुर्ता/सरवाल, गुन्यूचोली, म्याक्सीजस्ता कपडा लगाएको देख्न सकिन्छ ।

तालिका नम्बर १२

जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत (परिवारका आधारमा)

क्र. सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	कृषि/पशुपालन	११	१८.३३ %
२	नोकरी	१६	२६.६६ %
३	वैदेशिक रोजगारी	२७	४५ %
४	व्यापार	६	१० %
जम्मा		६०	१०० %

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

जीविकोपार्जनको शैलीमा कति धेरै परिवर्तन आइसकेको छ भन्ने कुरा त झण्डै ८२ प्रतिशत घरधुरको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत कृषिवाहेक अरु नै केही हो भन्ने देखिनुले पुष्टि गर्छ । सुरुमा कृषि तथा पशुपालनबाट गुजारा चलाउँदै आएका अध्ययन क्षेत्रका गुरुडहरु अहिले विशेष गरी वैदेशिक रोजगारीबाट आएको आम्दानीले जीविका चलाइरहेका छन् । यो संख्या ४५ प्रतिशत छ । यसका अलावा २६ प्रतिशतले स्वदेशमै नोकरी तथा १० प्रतिशतले व्यापारबाट गुजारा चलाइरहेका छन् । जबकि कृषि तथा पशुपालनमा नै निर्भर परिवारको संख्या १८ प्रतिशत मात्र छ । तर, प्रायले कृषिलाई पूर्णरूपमा छाडेका छैनन् । परिवारका कोही न कोही सदस्य कृषिमा नै रहेको अध्ययनका क्रममा देखियो । यद्यपी आम्दानीको मुख्य स्रोत वैदेशिक रोजगारी, स्वदेशमै गरिने रोजगारी वा व्यापार हो ।

४.५.२ जीविकोपार्जनको शैलीमा परिवर्तन आउनुका कारण

स्थलगत अध्ययन, जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता आदिमा प्राप्त तथ्यलाई आधार मान्दा कृषि अध्ययन क्षेत्रका गुरुडहरुको परम्परागत पेसा थियो । पहिले जीविकोपार्जन यसैबाट चलेको थियो, तर अहिले कृषि जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत होइन । जुनकुरा तालिका नम्बर ११ ले पनि प्रस्ट पार्छ । जीविकोपार्जनको शैलीमा परिवर्तन आइसकेको स्पष्ट देखिँदा अब यसको कारण खोज्नु आवश्यक हुन जान्छ । जीविकोपार्जनको शैलीमा परिवर्तन आउनुका केही मुख्य कारणहरु छन्, जसलाई तल विभिन्न उपशीर्षक तथा तालिकामा विस्तारमा चर्चा गरिएको छ ।

४.५.२.१ सूचना प्रविधि र सञ्चारको प्रभाव

अध्ययन क्षेत्रमा अहिले सूचना प्रविधि तथा सञ्चारको निकै प्रभाव परेको देख्न सकिन्छ । सबैजसो घरमा रेडियो छ, आधाजसो घरमा टेलिभिजन तथा हरेक घरका कुनै न कुनै सदस्यको हातमा मोबाइल फोन देख्न सकिन्छ । मोबाइलबाट सामाजिक सञ्जाल फेसबुक, ट्वीटर चलाउने, टेलिभिजनबाट विदेशी च्यानलहरु हेर्ने, स्वदेशी च्यानलहरुमा पनि सहरी क्षेत्रका रहनसहन, जीवनशैली, लवाइखवाइ आदि हेरेर त्यसलाई अनुसरण गर्ने गरेको स्थलगत अध्ययनमा देखियो । सूचना, प्रविधि र सञ्चारले यहाँ परिवर्तन ल्याउन कसरी भूमिका खेलेको छ भन्ने जिज्ञासामा स्थानीय अगुवा शेरबहादुर गुरुड भन्छन्-

“आजभोलिका केटाकेटीले मोबाइल चलाउँछन् । त्यहाँ थरीथरीका कुरा देख्दा रहेछन् । टिभी हेर्छन् त्यसमा पनि अरुको लवाइखवाइ, खानपान आदि देख्छन्, र पछि त्यसैको नक्कल गर्न थाल्छन् । मेरै नातिनीलाई पनि अहिले पाइन्ट लगाउनु पर्छ । त्यो सबै टिभीको प्रभाव हो । खाना पनि के के पो चाहिने हो । हाम्रो पालामा त्यही ढिँडो, भात, रोटी, तरकारी र दालबाहेक अरु विकल्प हुँदैन थियो । अहिले त परिकार पनि कति हुन् कति । टिभीमा हेर्छन्, अनि लौ यस्तै पकाउनु पर्छ भन्छन् । परिवर्तन उनीहरुमा मात्रै आएको छैन । थोरै हामीमा पनि आएको छ । काल जमाना अनुसार चलनै पर्छ ।”

उनको भनाइबाट पनि थाहा हुन्छ, सूचना, प्रविधि र सञ्चारले जनजीविकामा धेरै किसिमको परिवर्तन ल्याउन भूमिका खेलेको छ । यस किसिमको परिवर्तनले गुरुडहरुको वास्तविक पहिचानलाई भने छायाँमा पार्दै गएको देख्न सकिन्छ ।

४.५.२.२ वैदेशिक रोजगारी, नोकरी र व्यापार

वैदेशिक रोजगारीमा गएका परिवारका सदस्यले कमाएर पठाएको रेमिट्यान्सले खानपान र लवाइखवाइमा परिवर्तन ल्याएको पाउन सकिन्छ । स्वदेशमै हुनेहरूले पनि नोकरी र व्यापारबाट कमाएको पैसा खानपान तथा लवाइखवाइमा खर्च गर्न थालेका छन् । पहिले आफ्नै बारीमा उब्जिएको अन्नपातबाट जीविका चलाउने गुरुडहरू अहिले बजारमा पाइने खाद्यान्न किनेर खान थालेका छन् । जसले परम्परागत कृषिप्रतिको निर्भरता घटाउन भूमिका खेलेको छ । जसलाई तलको तालिकामा पनि देख्न सकिन्छ ।

तालिका नम्बर १३

बिहान बेलुकाको खानपान (घरधुरीमा)

क्र. सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	आफैले उब्जाएको अन्नबालीमा निर्भर	१४	२३.३३ %
२	किनेर मात्र खाने	७	११.६६ %
३	उब्जाउले नपुगेको किनेर खाने	३९	६५ %
जम्मा		६०	१०० %

स्रोत : स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकाले के देखाउँछ भने अध्ययन क्षेत्रका ६५ प्रतिशत परिवार बारीमा उब्जिएको अन्नबालीमा मात्र निर्भर छैनन्, उनीहरूले पुगेसम्म आफैले उब्जाएको खान्छन्, नपुगेको बजारबाट किन्छन् । अझ ७ वटा परिवारले त खेतीपाती नै नगर्ने गरेको पाइयो । उनीहरूमध्ये अधिकांश व्यापारमा छन् । साना छोराछोरी स्कूल जान्छन् । भएको खेतबारी पनि अरुलाई कमाएर खान र थोरबहुत उब्जिएको अन्नको एक तिहाइ बुझाउन लगाउने गरेको देखिन्छ । तर, १४ प्रतिशत भने आफैले उब्जाएको खान्छन् । उनीहरूले बाहिरबाट किनेको खाने भनेको निकै नगन्य अवसरहरू हुन्छ । आफूले उब्जाउन नसक्ने कुराहरू मात्र खरिद गर्छन् । प्रस्तुत डाटाले के देखउँछ भने जुनसुकै माध्यमबाट कमाएको भए पनि पैसाको उपस्थितिले

गाउँमा खानपानमा निकै परिवर्तन आएको छ । त्यसैले पनि यो जीविकोपार्जनमा परिवर्तन आउनुको प्रमुख कारण मध्ये एक हो ।

४.५.२.२ शिक्षाको प्रभाव

अध्ययन क्षेत्रको साक्षरता प्रतिशत ७३.१% रहेको छ (जिशिका धादिङ प्रतिवेदन, २०७२) । गाउँमा शिक्षाको प्रभावले जनचेतना अभिवृद्धि भएको देख्न सकिन्छ । के खानु हुन्छ ? के हुँदैन ? भन्नेजस्ता कुरासमेत पढेर जान्ने र त्यसको अनुसरण गर्ने गरेको पाइयो । छोराछोरीले बाबुआमालाई पनि आफूले पढेलेखेका र त्यसबाट सिकेका कुराहरु भन्ने र सम्भव भएसम्म परिवर्तन ल्याउन भूमिका खेल्ने गरेका छन् । पुस्तक, पत्रपत्रिका, सामाजिक सञ्जाल आदिमा पढेका, सुनेका र जानेका कुरा अनुसरण गर्न शिक्षित छोराछोरीले आमाबाबुलाई प्रेरित गर्ने गरेको देख्न सकिन्छ । त्यसैले जीविकोपार्जनको शैलीमा परिवर्तन आउनुमा शिक्षा पनि एउटा कारण हो भन्न सकिन्छ । जुन कुरामा स्थानीय अगुवा पूर्णबहादुर गुरुङ पनि सहमत छन् । समाजमा यति धेरै परिवर्तन कसरी आयो भन्ने जिज्ञासामा शिक्षालाई त्यसको प्रमुख कारण मान्दै गुरुङ भन्छन्-

“केटाकेटीहरु स्कूल जान्छन् । सरमिसहरुले यस्तो लगाउनु पर्छ, बिमारी नहुन यस्तो खानुपर्छ भनेर सिकाउने रहेछन् । किताबमा पनि त्यस्तो लेखिएको हुनेरहेछ । पढ्छन्, सुन्छन् अनि घरमा आएर यसो गर्नुपर्छ, त्यसो गर्नु हुँदैन भनेर हामीलाई सिकाउँछन् । केही वर्षअघि मेरो कान्छो छोरोले एकदिन आएर मेरो गोजीबाट सुर्तीको प्याकेट भिकेर फालिदियो । किन फालिस् भनेर गाली गरेको हामीलाई सरमिसले चुरोट सुर्ति खान हुँदैन, क्यान्सर हुन्छ भन्नु भएको छ, अबदेखि खाने होइन पो भन्यो । अनि के भन्नु, उसको आँखा/कान छलेर खान थालें । शिक्षाले धेरै कुरा सिकाउने रहेछ । आजभोलि म आफैँलाई पनि उसले भनेको ठीकै हो लाग्छ, सुर्ती निकै कम खान्छु, छोडिहाल्नचाहिँँ सक्या छैन ।”

मैदीमा शिक्षाले धेरै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन भूमिका खेलेको छ । मानिसहरु खानपान र लवाईखवाईमा धेरै सचेत भएका छन् । स्वास्थ्यप्रति चेतनास्तर पनि बढेको छ । जुनकुरा हामी शेरबहादुर गुरुङको माथिको जवाफबाट पनि प्रष्ट हुन सक्छौँ ।

अध्याय पाँच

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

धादिङको ज्वालामूखी- ३ मैदीको गुरुङ समुदायमा गरिएको यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य गुरुङहरूको जीविकोपार्जन, त्यसमा आएको परिवर्तन र परिवर्तनका कारणहरू पत्ता लगाउनु रहेको थियो । अनुसन्धानको मूल प्रश्नहरू मैदीका गुरुङहरूको जीविकोपार्जन कसरी चलिरहेको छ ? जीविकोपार्जनको शैलीमा के कस्तो परिवर्तन आयो ? परिवर्तन आउनुका कारणहरू के-के हुन् ? रहेका थिए । वडा नं. ३ का कुल ६८१ घरधुरीमध्ये गुरुङहरूको २ सय ७३ घरधुरीलाई अध्ययनको समग्रता मानी सम्भावनायुक्त नमूना छनोट (Probability Sampling) अन्तर्गत चिह्न विधिबाट ६० घरधुरी छनोट गरिएको हो । ती ६० घरधुरीका घरमुलीलाई उत्तरदाता मानी अन्तर्वार्ता विधिबाट संख्यात्मक र ३ जना जानकार व्यक्तिसँग अन्तर्वार्ता लिइ गुणत्मक तथ्य संकलन गरिएको थियो । त्यसक्रममा मैदीका गुरुङहरूको इतिहास, हालको अवस्था, पेसा, व्यवसाय, वैवाहिक स्थिति आदि तथ्यहरू संकलन भयो ।

अध्ययनका क्रममा ४६.२८ प्रतिशत नागरिक कृषिमा आबद्ध रहेको पाइयो । यतिधेरै मानिस कृषिमा आबद्ध रहे पनि कृषिले जीविकोपार्जनमा मुख्य भूमिका खेलेको छैन । कृषिलाई परम्परा धान्न मात्र निरन्तरता दिइएको पाउन सकिन्छ । तर, जीविका भने नोकरी, वैदेशिक रोजगारी र व्यापारबाट चलिरहेको छ । कृषि पेसा प्रौढ तथा वृद्धवृद्धाको भरमा चलिरहेको छ । रिटायर्ड जीवन बिताइरहेका मध्ये केही कृषि पेसामा फर्किएका छन् । घर फर्किएपछि परम्परागत खेतीलाई दिन गुजारा गर्ने सहाराको रूपमा अपनाएको अध्ययन क्षेत्र पुग्दा देख्न सकिन्छ । वैदेशिक रोजगारीबाट प्रतिघरधुरी औसतमा वार्षिक ३ लाख रुपैयाँ आम्दानी भइरहेको छ । तर, ४६ प्रतिशत मानिस आबद्ध रहेको कृषि पेसाको औसत आम्दानी जम्मा २० हजार छ । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ, भने पहिलेजस्तो कृषि अब जीविकोपार्जनको प्रमुख आधार रहेन । यही हो पेसामा आएको परिवर्तन ।

अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश परिवार बुद्धिष्ट हुन् । अचम्मको कुरा त के भने १५ प्रतिशत परिवारले आफूहरूलाई हिन्दू मान्न थालिसकेका छन् । यी परिवारहरूमा हिन्दू परिवारसँग बिहेवारी र नाता सम्बन्ध चलेको धेरै भइसकेको अध्ययनमा पाइयो । तीमध्ये अधिकांशले विवाह पनि

अन्तरजातीय गरेका छन् । यद्यपी सबैभन्दा ठूलो संख्या अझै पनि बुद्धिष्टको छ । बुद्धिष्टहरु ८० प्रतिशत छन् । उनीहरु बुद्धिष्ट नै भए पनि हिन्दू धर्माबलम्बीहरुसँग हरेक चाडपर्वहरुमा सहभागी हुने गरेको देख्न सकिन्छ ।

मैदीको गुरुङ समुदायको स्वास्थ्य स्थिति पहिले राम्रो थिएन । घरधन्दा, मेलापात, घाँसदाउरा आदिमै समय बित्थ्यो । बच्चाबच्ची जन्माउँदा पनि उमेरको अन्तराल नराखी जन्माइने चलनले धेरै बच्चाबच्ची हुन्थे । कतिको अकालमा ज्यान जान्थ्यो । सरसफाइको अभावले र अज्ञानताले कतिपय स-साना रोगबाट पनि गुरुङ समुदायका सदस्यहरुको मृत्यु हुन्थ्यो । जाँड, रक्सीको अत्याधिक सेवन, धुम्रपान आदिले धेरै सताउँथ्यो । तर वर्तमान समयमा शिक्षा, रोजगारी, संचार, चेतना आदि कारणले गर्दा गुरुङ समुदायमा स्वास्थ्य चेतनाको स्तर बढेको देख्न सकिन्छ । परिवार नियोजन साधनको प्रयोगले बच्चाबच्ची कम जन्माउन थालेका छन् । जाँडरक्सी सेवन गर्दा हुने असरबारे जानकारी हुन थालेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका महिलाको स्वास्थ्य स्थितिमा पहिलेको तुलनामा निकै सुधार आएको छ ।

यी सबै परिवर्तनमा सूचना/प्रविधि, वैदेशिक रोजगारी, शिक्षा लगायतले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । समाजमा चेतनास्तर बढ्नुका साथै अन्नपातभन्दा पैसाको उपस्थिति बढी हुन थालेपछि बाहिरी कुराको नक्कल गर्ने, किनेको खाने तथा लगाउने गरेको पाइयो ।

५.२ निष्कर्ष

मैदीका गुरुङहरुको जीविकोपार्जनको तौरतरिकामा निकै परिवर्तन आइसकेको छ । यसरी परिवर्तन आउनुका मुख्य कारणहरु सूचना, प्रविधि तथा सञ्चार, वैदेशिक रोजगारी, नोकरी र व्यापार एवम् शिक्षाका कारण बढ्दो चेतनास्तर हुन् । युवा पुस्ता परम्परागत कृषि र पशुपालनमा निर्भर हुन चाहँदैनन् । त्यसप्रति उनीहरुको विश्वास घट्दै गएको देखिन्छ । अभिभावकहरु समेत हलो जोतेर केही हुँदैन, पढ्नुपर्छ, पैसा कमाउनुपर्छ, भन्न थालिसकेका छन् । अभिभावकहरुको सोचाइमा यतिधेरै अन्तर आउनु र युवा पुस्ता पनि विदेश तथा रोजगारीका लागि सहरकेन्द्रित हुनुले जीविकोपार्जनको शैलीमा परिवर्तन ल्याउन भूमिका खेलेको छ । तर, अर्को सकारात्मक कुरा के भने मैदीका गुरुङहरुले कृषिलाई पनि सँगसँगै अघि बढाएका छन् । खेतीयोग्य जमिन बाँझिएको छैन । यद्यपी पाखो बारीमा परम्परागत वर्षे बाली र खेतमा दुई बालीसम्म लगाउने गरेका पाउन सकिन्छ ।

खानपान र जीवनशैली पनि फेरिएको छ । परिवारको कुनै सदस्य विदेश गएको छ भने वैदेशिक रोजगारीबाट आएको रेमिट्यान्स तथा स्वदेशमै हुनेहरूले पनि नोकरी र व्यापारबाट कमाएको पैसा खानपान तथा लवाइखवाइमा बढी नै खर्च गर्न थालेका छन् । पहिले आफ्नै बारीमा उब्जिएको अन्नपातबाट जीविका चलाउने गुरुडहरू अहिले बजारमा पाइने खाद्यान्न किनेर खान थालेका छन् । जसले परम्परागत कृषिप्रतिको निर्भरता घटाउन भूमिका खेलेको छ । यस अध्ययनले मैदीका गुरुडहरूको जीविकोपार्जनमा आएको परिवर्तन र त्यसका वास्तविक कारणहरू पत्ता लगाउन सफल भएको मेरो विश्वास छ ।

सन्दर्भ समाग्री सूची

- अधिकारी, सागरप्रसाद, (२०५६, पृष्ठ १), *मैदी महिमा*, धादिङ : धादिङ प्रिन्टिङ प्रेस ।
- जोशी, दीपक (२०५७) *धादिङ परिचय (स्मारिका पृष्ठ १०)*, धादिङ : धादिङ समाज केन्द्र ।
- सूचना तथा सञ्चार अभिलेख केन्द्र (२०६६), *धादिङ जिल्ला पार्श्वचित्र* : जिविस धादिङ ।
- अधिकारी, रेशम (२०६४), *समाजशास्त्र र मानवशास्त्रको परिचय*, काठमाडौं : विधार्थी पुस्तक भण्डार
- गौतम, टीकाराम (२०६३), *समाजशास्त्र र सांस्कृतिक मानवशास्त्र सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू*, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेसन ।
- खत्री, सोमलाल (२०५४) *गुरुङ जातिको सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्था*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- नरहरिनाथ, योगी (सन् २०१२), *गुरुङ वंशावली*, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- विष्ट, डोरबहादुर (२०३२), *सबै जातको फूलबारी*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- गुरुङ, एल. बी. (२०५७), *रुम्जाटारको गुरुङ संस्कृति*, काठमाडौं : त्रियुगा अफसेट प्रिन्टिङ्ग प्रेस ।
- गुरुङ, जगमान (२०३४), *गुरुङ जाति तथा संस्कृति*, पोखरा : पोखरा सेन्टर प्रेस ।
- शर्मा, जनकलाल (२०३९), *हाम्रो समाज एक अध्ययन*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, जनकलाल (२०५०), नेपालको धार्मिक मत र सामाजिक संरचन हाम्रो समाज एक अध्ययन, साभा प्रकाशन, काठमाडौं ।
- गुरुङ, जगमान (२०४१), *नेपालको एकीकरणमा गुरुङहरूको भूमिका*, पोखरा : पोखरा सेन्टर प्रेस ।
- गुरुङ, दिपक (२०५२), *गुरुङ जातिको अर्घौं विधि*, पोखरा : रत्न पुस्तक भण्डार, बागबजार ।
- गोतामे, सि.वी. (२०५०, वर्ष १ अंक १, वैशाख), *हामी र हाम्रो इतिहास*, पोखरा : पोखरा सेन्टर प्रेस ।
- तमु, डी (२०५४), *तमु जातिको परिचय*, काठमाडौं : जीवन सारपोटस पिन्टिङ प्रेस, नयाँबजार ।
- थापा, एच. बी. (२०६१), *मगर जातिमा विवाह पद्धति*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरमा प्रस्तुत ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०६३), *सोरठी नृत्यनाटिका*, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, नगेन्द्र (२०६३) नेपाली जनजीवन, (चौथो संस्करण), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, ज्ञानेन्द्रबहादुर (२०६४), मुलुकी ऐन : एक टिप्पणी, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- राष्ट्रिय जनगणना, (२०६८), *जनगणना- २०६८*, लेखक ।
- र, विकीपेडिया ।

Andors, E.B. (1976). 'The Rodhi': Female association among the Gurung: Columbia, University, Press.

Ember, C.R. and Ember, M. (1994) 'Anthropology', 6th Ed., New Delhi: Prentice Hall of India.

अनुसूची

अन्तर्वार्ता अनुसूची

१. पारिवारिक विवरण :

घरमूलीको नाम : वडा नं. :

उत्तरदाताको नाम : पेसा :

उमेर : धर्म :

शिक्षा : लिङ्ग :

२. घरपरिवार सदस्यको विवरण :

(शिक्षा ५ वर्षमाथि, पेसा १० वर्षमाथि र वैवाहिक स्थिति १५ वर्ष माथिमात्र)

क्र. सं	नाम थर	लिङ्ग	उमेर	शिक्षा			पेसा	वैवाहिक स्थिति	कैफियत
				अध्यनरत	छाडेको	पास			

३. तपाईंको परिवार कस्तो प्रकारको हो ?

(क) एकल (ख) संयुक्त (ग) बृहत्

४. तपाईंको वैवाहिक स्थिति के हो ?

(क) विवाहित (ख) अविवाहित (ग) विदुर (घ) विधवा

५. कतिवर्षको हुँदा विवाह गर्नुभएको हो ?

(क) १४ वर्षभन्दा कम (ख) १५-१९ वर्ष (ग) २०-२४ वर्ष (घ) २५ वर्षभन्दा माथि

६. तपाईंको परिवारको नाममा जग्गा छ ?

(क) छ (ख) छैन

७. छ भने कति छ ?

(क) रोपनी (ख) आना

८. तपाईंको परिवारमा तलका सुविधामध्ये के-के छन् ?

रेडियो	टिभी	केबल	मोबाइल	कम्प्युटर	सवारी	इन्टरनेट	ग्याँस	अन्य

९. तपाईं यस गाउँमा पहिलेदेखि नै बसोबास गर्दै आउनुभएको हो ?

(क) हो (ख) होइन

१०. बसाई सरेको भए सरेर आउनुभएको कति वर्ष भयो ?

(क) ५ वर्ष (ख) १० वर्ष (ग) १० भन्दा बढी

११. तपाईं यस गाउँमा बसाई सरेर आउनाको मुख्य कारण के हो ?

(क) आर्थिक (ख) सामाजिक (ग) शैक्षिक (घ) अन्य

१२. तपाईंले आफ्नै जग्गामा खेतीपाती गर्नुहुन्छ ?

(क) गरिन्छ (ख) गरिंदैन

१३. तपाईंले गरेको खेतीबाट कति महिनालाई खान पुग्छ ?

(क) १-३ महिना (ख) ३-६ महिना (ग) ६-९ महिना (घ) ९-१२ महिना

१४. बिहान/बेलुका छाक कसरी टार्नु हुन्छ ?

(क) आफैले उब्जाएको अन्न (ख) किनेर (ग) पुगेसम्म उब्जाउ नपुगेको किनेर

१५. तपाईंका छोरा-छोरी विद्यालय जाने गरेका छन् ?

(क) छन् (ख) छैनन्

१६. यदि विद्यालय गएका छैनन् भने के कारणले गर्दा हो ?

(क) विद्यालय टाढा भएकोले (ख) विद्यालय नभएकोले

(ग) काम सघाउनु पर्ने भएकोले (घ) आर्थिक कमजोरीले

१७. छोरा-छोरीलाई पढाउनु भएको छ भने कस्तो विद्यालयमा पढाउनुभएको छ ?

(क) सरकारी विद्यालय (ख) निजी विद्यालय

१८. शिक्षाको सम्बन्धमा छोरा या छोरी कसलाई बढी प्राथमिकता दिनुहुन्छ ?

(क) छोरा (ख) छोरी (ग) दुवै

१९. तपाईंको शैक्षिक स्थिति के हो ?

(क) शिक्षित (ख) अशिक्षित (ग) साक्षर

२०. तपाईं विरामी हुँदा कहाँ जानुहुन्छ ?

(क) डाक्टर (ख) वैद्य (ग) धामी/भाँक्री (घ) कतै जान्दैन

२१. गाउँमै आधारभूत स्वास्थ्य सेवा पाउनु भएको छ ?

(क) छ (ख) छैन

२२. तपाईंको परिवारले कुन धर्म मान्छ ?

(क) हिन्दू (ख) मुस्लिम (ग) बौद्ध (घ) अन्य

आर्थिक पक्ष

१. तपाईंको परिवारको आर्थिक उपार्जनको मुख्य स्रोत के हो ?

(क) कृषि/पशुपालन (ख) नोकरी (ग) वैदेशिक रोजगारी (३) व्यापार

२. तपाईंको आफ्नो पुख्यौली पेसा के हो ?

(क) कृषि (ख) व्यापार (ग) मजदुरी (घ) अन्य

३. तपाईंको परिवारका सदस्यमध्ये कुनै व्यक्ति विदेश गएका छन् ?

(क) छन् (ख) छैनन्

४. यदि गएका छन् भने को-को र कति गएका छन् ?

(क) पुरुषजना (ख) महिलाजना

५. तपाईंको परिवारबाट आमी/पुलिसमा सहभागी कोही छ ?

(क) छ (ख) छैन

६. छ भने के मा कति ?

(क) नेपाली सेना ... जना (ख) ब्रिटिस सेना जना (ग) भारतीय सेना ... जना (घ) नेपाल प्रहरी .. जना

७. यसमध्ये कति जना बहालवाला कति जना रिटायर्ड ?

(क) बहालवाला जना (रिटायर्ड) जना

८. तपाईंले घरमा पशुपक्षी के-के पाल्नुभएको छ ?

(क) गाईभैँसी (ख) बाखा (ग) हाँसकुखुरा (घ) यी सबै

९. तपाईंको आर्थिक कारोबारमा निर्णय कसले गर्नुहुन्छ ?

(क) महिला (ख) पुरुष

१०. तपाईंको पुखौली पेसामा नयाँपन आएको छ ?

(क) छ (ख) छैन (ग) थोरै फेरिएजस्तो लाग्छ

११. तपाईंले अपनाउँदै आएको कृषि प्रणालीमा सुधार ल्याई व्यवसायीकरण गर्न चाहनुहुन्छ ?

(क) चाहन्छु (ख) चाहन्न (ग) यसबारे ज्ञान छैन

१२. सुरुमा घरकै धन्दा गरेर बस्ने युवा-युवतीहरूमा परिवर्तनको चाहना बढेको छ ?

(क) छ (ख) छैन

१३. हालसम्म आइपुग्दा तपाईंको खानपान र लवाइखवाइ फेरियो ?

(क) फेरियो (ख) फेरिएको छैन

१४. आर्थिक पक्षमा तथा कृषि व्यवसायमा सुधार गर्न विशेषज्ञसँग सल्लाह लिनुभएको छ ?

(क) छ (ख) छैन (ग) मिडियाबाट सुन्छु

१५. महिला दिदीबहिनी तथा आमाहरूले घरमा पुख्यौली पेसा गरेर आमदानी गर्नुभएको छ ?

(क) केही मात्रामा (ख) छैन

१६. तपाईंको घरमा आर्थिक सुधार गर्न के गर्न पाए हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ ?

(क) रोजगारी (ख) व्यवसायिक कृषि

(ग) वैदेशिक रोजगारी (घ) सबै

१७. रोजगारी, व्यवसाय र खेतीकिसानीबाट आएको आमदानीले परिवार सन्तुष्ट छ ?

(क) छ (ख) छैन (ग) नभएर के गर्ने ?

१८ कुनै संघ/संस्थामा आवद्ध हुनुहुन्छ ?

(क) छु (ख) छैन

१९. आवद्ध हुनुहुन्छ भने कस्तो संघ/संस्थामा ?

(क) सहकारी (ख) गैरसरकारी संस्था (ग) समूह (३) क्लव

विषयगत प्रश्न :

१. तपाईंको घरमा के-के पशु/पन्छी पाल्नु भएको छ ?

.....
.....

२. तपाईंको परिवारको स्वामित्वमा कति र कुन प्रकारको (खेत, बारी, पाखो, घडेरी) जग्गा छ ?

.....
.....

३. तपाईंको परिवारको मासिक सरदर आम्दानी कति हो ?

.....
.....

४. आफ्नो जीविका चलाउन राज्यबाट कस्तो सहयोगको अपेक्षा छ ?

.....
.....

धन्यवाद